

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΙΟΝΙΩΝ ΝΗΣΩΝ

ΙΟΝΙΟΙ ΝΗΣΟΙ

ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

HISTORY AND CULTURE
OF THE IONIAN ISLANDS

REGION OF THE IONIAN ISLANDS

ΑΘΗΝΑ 2007

83.

Η ΒΕΝΕΤΙΚΗ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ ΣΤΑ ΙΟΝΙΑ ΝΗΣΙΑ

Γεράσιμος Δ. Παγκράτης

ΒΕΝΕΤΙΚΗ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ ΣΤΑ Επτάνησα διάρκεισε σχεδόν τέσσερις αιώνες και σημάδεψε τόσο τη φυσιογνωμία του χώρου όσο και την κουλτούρα των ανθρώπων του, συνιστώντας σταθερό σημείο αναφοράς στην τοπική πολιτιστική κληρονομιά. Από τα θέματα που αφορούν στην ιστορία της βενετοκρατούμενης Επτανήσου, στο κείμενο που ακολουθεί θα εξετάσουμε: α) τη γεωγραφία και τους χρόνους της βενετικής κατάκτησης, β) τις οργανωτικές δομές της διοίκησης, βενετικής και κοινοτικής, και γ) τη συγκρότηση της κοινωνίας και την επαγγελματική απασχόληση του επτανησιακού πληθυσμού. Ζητήματα θρησκείας και πολιτισμού δεν θα μας απασχολήσουν, αφού παρουσιάζονται σε άλλα κείμενα του παρόντος τόμου.

ΟΙ ΧΡΟΝΟΙ ΤΗΣ ΚΑΤΑΚΤΗΣΗΣ

Τα νησιά του Ιονίου πελάγους ήταν πολύτιμα για τους Βενετούς λόγω της καίριας θέσης τους στη βενετική αποικιακή αλυσίδα που είχε συγκροτηθεί από πόλεις-λιμάνια με περιορισμένη ενδοχώρα κατά μήκος μιας γραμμής που ένωνε την πόλη της Βενετίας με την Κρήτη, την Κύπρο και τα νησιά του Αιγαίου. Η κύρια λειτουργία αυτών των κτήσεων-βάσεων ήταν η ασφαλής σύνδεση της βενετικής ναυτιλίας με τις ρότες που οδηγούσαν προς και από τα λιμάνια αφενός της Μέσης Ανατολής (Συρίας και Αιγύπτου) και αφετέρου της Κωνσταντινούπολης και της Μαύρης Θάλασσας. Τα παραπάνω, σε συνδυασμό με τη γειτνίαση των νησιών με την οθωμανική στεριά,

84.

τους προσέδωσαν ιδιαίτερη σπουδαιότητα, γεωστρατηγική και εμπορική, καθώς μπορούσαν να λειτουργήσουν ως βάσεις εξόρμησης προς τη νότια Βαλκανική και τη νοτιοανατολική Μεσόγειο –στόχος που διευκολυνόταν από την περιοδική βενετική κυριαρχία στην παράλληλη ακτογραμμή της Ηπείρου, της Αιτωλοακαρνανίας και της Πελοποννήσου (Βουθρωτό: 1386-1797, Πάργα: 1401-1797, Σαγιάδα: 1401-1797, Φανάρι: 1401-1797, Πρέβεζα: 1500-1530 και 1718-1797, Βόνιτσα: 1500-1530 και 1684-1797, Ναύπακτος: 1416-1499, Ρίο-Αντίριο: 1399-1499, Χλεμούτσι, Γλαρέντζα: 1480, Κυπαρισσία [Αρκαδία], Πύλος [Ναυαρίνο]: 1420-1500, Μεθώνη-Κορώνη: 1209-1500, Πελοπόννησος [συνολικά]: 1684-1715).

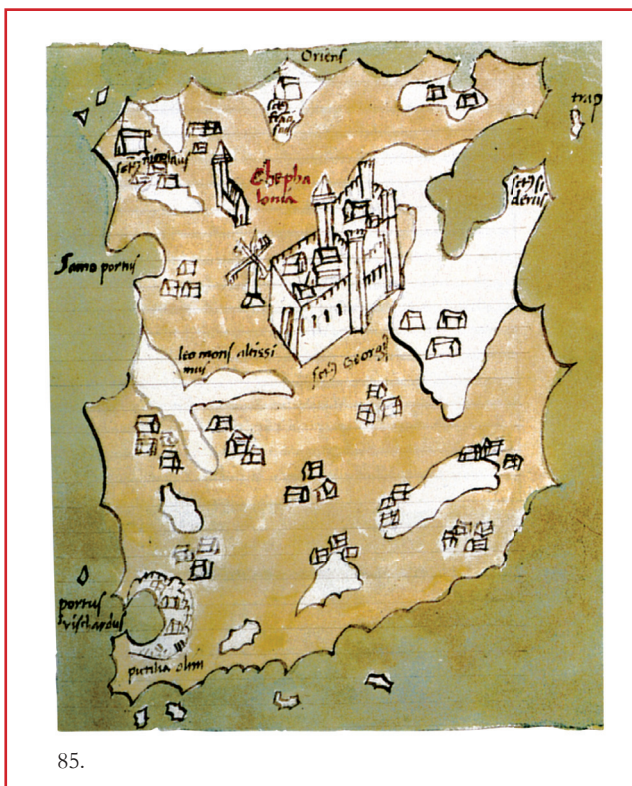
Τα «βενετικά νησιά της Ανατολής», όπως αποκαλούνταν τα Επτάνησα μέχρι το 1797, εντάχθηκαν στη Δημοκρατία του Αγίου Μάρκου σε διαφορετικούς χρόνους, από τον 14ο μέχρι τον 17ο αιώνα, και υπό διαφορετικές προϋποθέσεις. Το 1363 οι Βενετοί απέσπασαν τα Κύθηρα από τη βενετική οικογένεια Βενιέρ, στην οποία τα είχαν παραχωρήσει σχεδόν αμέσως μετά τη διανομή των εδαφών της Ρωμανίας (1207-1208)¹ και τούτο λόγω της εμπλοκής των Βενιέρ σε ένα από τα αντιβενετικά επαναστατικά κινήματα που εκδηλώθηκαν στην Κρήτη, όπου οι τελευταίοι κατοικούσαν, τη γνωστή ως «αποστασία του Αγίου Τίτου» (1363-1366). Τη βενετική κατοχή γνώρισαν και τα Αντικύθηρα, τα οποία παραχωρήθηκαν στην οικογένεια Βιάρο από τον 13ο μέχρι τον 17ο αιώνα.

Το 1386 προσχώρησε επίσημα στο βενετικό κράτος και η Κέρκυρα, κατόπιν αιτήματος της τοπικής Κοινότητας προς τη Γαληνοτάτη.² Η φιλοβενετική μερίδα στο νησί προε-

τοίμαζε αυτή την εξέλιξη τουλάχιστον για τέσσερις δεκαετίες, έχοντας επιβληθεί επί εκείνων που υποστήριζαν την ανδηγαυική ή τη γενοατική προοπτική. Συνδεδεμένο με την Κέρκυρα ήταν και το νησί των Παζών, το οποίο το 1513 πωλήθηκε ως φέουδο στους κληρονόμους του Ιωάννη Σπύρη, Βερναρδίνο Αβράμη και Γάλλο Μορέλλο. Στη διοίκηση της Κέρκυρας περιλαμβάνονταν επίσης το Βουθρωτό (1386-1797) και η Πάργα, η Κοινότητα της οποίας προσχώρησε επίσημα στη Γαληνοτάτη το 1401.

Οι διαπραγματεύσεις που ακολούθησαν τους δύο από τους επτά συνολικά Βενετοτουρκικούς πολέμους είχαν ως αποτέλεσμα την προσθήκη τριών ακόμη νησιών στις βενετικές κτήσεις στο Ιόνιο πέλαγος: της Ζακύνθου, της Κεφαλονιάς και της Ιθάκης. Το τέλος του πρώτου Βενετοτουρκικού πολέμου (1463-1479) συνοδεύτηκε από την ένταξη στο βενετικό κράτος της Ζακύνθου το 1484. Οι Βενετοί διατήρησαν το φεουδαλικό καθεστώς που είχαν εισαγάγει οι Τόκκοι, αναγνώρισαν τα υπάρχοντα φέουδα και αποδέχθηκαν την ισχύουσα εκκλησιαστική κατάσταση. Επειδή το νησί παραλήφθηκε με έντονο δημογραφικό πρόβλημα, οι νέοι κατακτητές φρόντισαν για τον ανασυνοικισμό του με τη μεταφορά και εγκατάσταση σε αυτό προσφύγων και «στρατιωτών» (stradioti) από τη Μεθώνη και την Κορώνη, το Ναύπλιο, τη Ναύπακτο και το Ναυαρίνο, στους οποίους παραχώρησαν ως κίνητρα εγκατάστασης κατοικία, δημόσια αγροκτήματα και πολυτελείς φοροαπαλλαγές. Με αυτό τον τρόπο επιδίωξαν να επουλώσουν τις απώλειες του νησιού σε έμφυχο δυναμικό και να καλύψουν μελλοντικές ανάγκες της απαιτητικής βενετικής στρατιωτικής μηχανής, χερσαίας και θαλάσσιας. Οι εποικισμοί συνεχίστηκαν και τον επόμενο αιώνα, με τη μεταφορά κατοίκων από την Πελοπόννησο, την Ήπειρο και την Ιταλία.

Στη διάρκεια του δεύτερου Βενετοτουρκικού πολέμου (1499-1503) πέρασαν στο βενετικό κράτος η Κεφαλονιά (1500) και η Ιθάκη (1503). Αμφότερες αντιμετώπιζαν τα ίδια δημογραφικά προβλήματα με τη Ζακύνθο, τα οποία η Γαληνοτάτη φρόντισε να καλύψει επίσης με ανάλογο τρόπο. Στην Κεφαλονιά, πέρα από Έλληνες και Αλβανούς «στρατιώτες» από την Ήπειρο και την

Πελοπόννησο, και από άλλους πρόσφυγες των πρώην βενετοκρατούμενων περιοχών, εγκαταστάθηκε και μικρός αριθμός ανθρώπων από την Απουλία και τη Σικελία. Έτσι, ενώ στο νησί το 1504 καταμετρήθηκαν 1.246 οικογένειες, λίγο πριν από το 1570 ο πληθυσμός του είχε ανέλθει στους 25.000 κατοίκους. Η Ιθάκη, τέλος, εποικήστηκε από Κεφαλονίτες και Λευκαδίτες.

Η επέκταση της άμεσης βενετικής κυριαρχίας στα νησιά του Ιονίου συνέβη σε εποχή, κατά την οποία η Βενετία βίωνε μεταβολές σε βάρος της σε πολιτικό και οικονομικό επίπεδο, στο πλαίσιο των Ιταλικών πολέμων,

της απειλητικής οθωμανικής προέλασης, αλλά και των πρώτων συνεπειών των γεωγραφικών ανακαλύψεων και της υποβάθμισης του ρόλου της στο διεθνές εμπόριο, εξέλιξη που ουσιαστικά ακόμη δεν είχε εκτυλιχθεί σε όλο το εύρος της. Την ίδια στιγμή λάμβανε χώρα και μία εσωτερική μετεξέλιξη της Δημοκρατίας της Βενετίας σε κράτος με σταθερότερο εδαφικό χαρακτήρα (macchina territoriale), που θα λειτουργούσε στο εξής με όρους ομοσπονδιακής διακυβέρνησης.

Κάτω από αυτούς τους όρους από τον 16ο αιώνα και εξής η στάση της Βενετίας απέναντι στους υπηκόους της έγινε συνολικά προσηνέστερη. Οι Βενετοί αντιμετώπιζαν πλέον τις αποικίες τους όχι μόνο ως εμπορικούς σταθμούς, αλλά και ως οργανικό τμήμα του κράτους που είχε εσωτερικά προβλήματα και έχρηζε ειδικής φροντίδας για τη βελτίωση της καθημερινότητας των κατοίκων του. Τα οχυρωματικά έργα στα νησιά του Αεβάντε απέβλεπαν τόσο στην αμυντική ενίσχυσή τους όσο και στη μεγαλύτερη προστασία των υπηκόων με τον περιτειχισμό των προαστίων (η περίπτωση της Κέρκυρας), με το χτίσιμο νέων φρουριών σε θέσεις κατάλληλες για την απόκρουση πειρατικών και γενικά εχθρικών επιθέσεων (η Άσος στην Κεφαλονιά) κ.ο.κ.

Η ορμή της οθωμανικής επίθεσης κατά των βενετικών κτήσεων στην Ανατολή είχε γίνει αντιληπτό ότι πολύ δύσκολα θα μπορούσε να αναχαιτιστεί. Μετά από κάθε σύγκρουση με τους Οθωμανούς οι Βενετοί μετρούσαν απώλειες. Το 1479 έχασαν την Εύβοια, το 1500 τη Ναύπακτο, το Ναυαρίνο, τη Μεθώνη και την Κορώνη, το 1540 το Ναύπλιο, τη Μονεμβασιά και τις Βόρειες

Σποράδες, το 1571 την Κύπρο. Ήταν, λοιπόν, επόμενο ότι θα πάλευαν με νύχια και με δόντια για να κρατήσουν στα χέρια τους ό,τι τους είχε απομείνει από το «Κράτος της Θάλασσας». Το μεγαλύτερο χτύπημα στα βενετικά σχέδια δόθηκε με την απώλεια της Κρήτης, το 1669, που πραγματοποιήθηκε μετά από πόλεμο 25 ετών με τεράστιο κόστος τόσο σε ανθρώπινο δυναμικό (101.000 νεκροί) όσο και σε χρήματα (150 εκατομμύρια δουκάτα). Η λήξη του Κρητικού πολέμου σηματοδότησε την έναρξη της τελευταίας φάσης της ανεξάρτητης ζωής του βενετικού κράτους. Σε αυτήν ακριβώς τη φάση η επιθετικότητα που επέδειξαν

οι Βενετοί στην κατάκτηση του Μοριά, χάρη και στη συμμαχία τους με τους Αυστριακούς και τις άλλες ευρωπαϊκές δυνάμεις του λεγόμενου Συνασπισμού του Λιντς (Αυστρία, Γερμανία και Πολωνία), έμοιαζε βγαλμένη από ένα παρελθόν ηρωικό αλλά αρκετά μακρινό. Με τη συνθήκη του Κάρλοβιτς (1699) ολοκληρώθηκε και επίσημα η βενετική κυριαρχία στα Ιόνια Νησιά μετά την απόκτηση και της Λευκάδας, την οποία οι Βενετοί είχαν κατακτήσει ήδη από το 1684. Στα χέρια των Βενετών παρέμειναν το Βουθρωτό, η Πρέβεζα και η Βόνιτσα, ενώ επικυρώθηκε η κυριαρχία τους στην Πελοπόννησο και την Αίγινα, τις οποίες όμως αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν λίγα χρόνια αργότερα (Συνθήκη Πασάροβιτς, 1718). Η Λευκάδα, η οποία την εποχή της βενετικής κατάκτησης αριθμούσε 9.000 κατοίκους, ενισχύθηκε δημογραφικά με τη μεταφορά και εγκατάσταση πληθυσμών από τις γειτονικές Πρέβεζα, Ακαρνανία και Κεφαλονιά, αλλά και από την Κρήτη και τη Χίο. Πρόσφυγες από την Κρήτη κατέκλυσαν και τα υπόλοιπα νησιά, ανανεώνοντας τον πληθυσμό και την κοινωνική ζωή και τονώνοντας την πνευματική και καλλιτεχνική κίνηση της Επτανήσου.

ΟΙ ΔΟΜΕΣ ΤΗΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ

Η τοπική βενετική διοίκηση (reggimento)

Οι βενετικές κτήσεις στα Επτάνησα δεν είχαν διοικητική ή άλλη ομοιομορφία· και τούτο, γιατί κάθε νησί αντιμετώπιστηκε διαφορετικά από τους Βε-

νετούς, ανάλογα είτε με τον τρόπο και τον χρόνο ένταξής του (εκούσια προσχώρηση, στρατιωτική κατάκτηση κ.λπ.) είτε με την προϋπάρχουσα της βενετικής κατάκτησης ισχύουσα πραγματικότητα. Η Κέρκυρα αποτέλεσε και σε αυτή την περίπτωση χαρακτηριστικό παράδειγμα. Οι διαπραγματεύσεις ανάμεσα στην ηγετική ομάδα του νησιού και τον εκπρόσωπο του Κοινού της Βενετίας, καπιτάνο του Κόλπου Τζουάννε Μιάνι τελεσφόρησαν το 1386 και επισφραγίστηκαν με τη σύνταξη, το επόμενο έτος, ενός χρυσόβουλλου. Επρόκειτο στην ουσία για ένα καταστατικό χάρτη, με τον οποίο οι κυριαρχούμενοι υποσχόταν πίστη και αφοσίωση

στη Γαληνοτάτη που αναλάμβανε την προστασία του νησιού και των κατοίκων του, υποσχόταν τον σεβασμό των παλαιών συνηθειών και προνομίων που είχαν εκχωρήσει οι δεσπότες της Ηπείρου και οι Ανδηγαυοί, αναγνώριζε το υφιστάμενο ιδιοκτησιακό καθεστώς και το δικαίωμα διαμαρτυρίας των Κερκυραίων απέναντι σε ενδεχόμενες αυθαιρεσίες της τοπικής βενετικής διοίκησης μέσω του θεσμού των πρεσβειών, κατοχύρωνε τα φεουδαλικά δικαιώματα των βαρόνων και της Εκκλησίας, καθόριζε το πλαίσιο λειτουργίας της δικαιοσύνης κ.λπ.

Παρά την έλλειψη ομοιομορφίας, το διοικητικό σύστημα των Επτανήσων παρουσίαζε κάποια κοινά στοιχεία, η συνεξέταση των οποίων θα μπορούσε να αναδείξει μία τυπολογία. Σε αδρές γραμμές, στο διοικητικό σύστημα των βενετικών κτήσεων καθρεπτιζόταν η οργανωτική λογική του βενετικού διοικητικού συστήματος ή, καλύτερα, η ουσία της διοικητικής νοοτροπίας των Βενετών. Στις περισσότερες κτήσεις τη διοίκηση, πολιτική και στρατιωτική, την έλεγχε ένα μόνο πρόσωπο (βάιλος, προνοητής κ.λπ.), το οποίο συνεπικουρούσαν εξειδικευμένοι υπάλληλοι που, πέρα από την παροχή συμβουλών και την άσκηση συγκεκριμένων αρμοδιοτήτων, περιόριζαν σε κάποιο βαθμό και την εξουσία του. Η θητεία των ανώτατων Βενετών αξιωματούχων ήταν διετής και την εκλογή τους διενεργούσε το Μεγάλο Συμβούλιο της Βενετίας, που τους επέλεγε από ένα αριθμό 2.000-2.500 περίπου πατρικίων, οι οποίοι εναλλάσσονταν στα δημόσια αξιώματα. Αυτή η εναλλαγή συντελούσε στην απόκτηση δι-

οικητικής εμπειρίας για μεγάλο αριθμό Βενετών ευγενών και επομένως στην ανανέωση των κινητήριων μοχλών της κρατικής διοικητικής μηχανής. Όμως, το χρονικό διάστημα της θητείας τους ήταν τέτοιο, που δεν τους επέτρεπε ούτε να αποκτήσουν ιδιαίτερη οικειότητα με τον κοινωνικό περίγυρο ούτε όμως και να κατανοήσουν πραγματικά και να επιλύσουν οριστικά τα ζωτικά προβλήματα του τόπου.

Τα αξιώματα που έφεραν οι Βενετοί, οι οποίοι κλήθηκαν να διοικήσουν στις υπερπόντιες κτήσεις, ήταν ανάλογα με την έκταση, την οικονομική και γεωστρατηγική σημασία και την προγενέστερη διοικητική παράδοση αυτών των τόπων και αντιστοιχούσαν σε ποικίλα καθήκοντα. Τα μικρότερα νησιά, οι Παξοί και η Ιθάκη, εξαρτήθηκαν διοικητικά από την Κέρκυρα και τη Ζάκυνθο αντίστοιχα. Οι Παξοί ανήκαν στη δικαιοδοσία του προνοητή Κερκύρας, που τοποθετούσε εκεί τοποτηρητή του με τον τίτλο του magistrato di polizia. Στην Ιθάκη διοικούσε ένας Κεφαλονίτης, εκλεγμένος από την Κοινότητα του νησιού, την εκλογή του οποίου επικύρωνε ο προνοητής. Παράλληλα, λειτουργούσε και τοπικό συμβούλιο που διαχειριζόταν τα εσωτερικά ζητήματα. Για τα Κύθηρα η Βενετία εξέλεγε προνοητή και καστελλάνο με διετή θητεία. Διοικητικά ήταν εξαρτημένοι από τις βενετικές αρχές της Κρήτης, ενώ μετά το 1669 υπήχθη στη δικαιοδοσία του γενικού προνοητή της Ανατολής. Η Ζάκυνθος και η Κεφαλονιά είχαν παρόμοιο σύστημα διακυβέρνησης με επικεφαλής τον προνοητή. Στη Ζάκυνθο ο προνοητής δεν είχε συνεργάτες μέχρι το 1546, οπότε και παγιώθηκε η δομή της τοπικής βενετικής διοίκησης με την εκλογή από το βενετικό Μεγάλο Συμβούλιο δύο συμβούλων (consiglieri) και ενός γραμματέα. Την ίδια ακριβώς δομή (τη μετά το 1546) είχε και η βενετική διοίκηση της Κεφαλονιάς.

Η Λευκάδα που καταλήφθηκε τελευταία από τα νησιά του Ιονίου, διοικήθηκε από δύο προνοητές, τον έκτακτο και τον τακτικό, η θητεία των οποίων διαρκούσε τρία και δύο χρόνια αντίστοιχα. Ο έκτακτος προνοητής είχε στη δικαιοδοσία του τα δημοσιονομικά, στρατιωτικά και ναυτιλιακά ζητήματα του νησιού και των εξαρτημάτων του στην απέναντι στεριά. Σε αυτόν υπέκειντο επίσης οι κυβερνήτες της Πρέβεζας και της Βόνιτσας. Ο τακτικός προνοητής ασχολείτο με διοικητικά και δικαστικά θέματα.

Περισσότερο σύνθετη διοικητική δομή είχε η Κέρκυρα, λόγω του σχετικά πυκνού πληθυσμού της, της ένταξής της στο βενετικό κράτος σε προγενέστερη, σε σχέση με τα άλλα νησιά του Ιονίου, περίοδο, αλλά και της γεωπολιτικής της ιδιαιτερότητας, στοιχείων που συντέλεσαν στην καθιέρωσή της ως έδρας του γενικού προνοητή της θά-

λασσας (1500) –αργότερα ονομάστηκε της Ανατολής– και ως υποχρεωτικού σταθμού για τα βενετικά πλοία που ταξίδευαν προς και από τη Βενετία (1501). Μέχρι το τρίτο τέταρτο του 16ου αιώνα την ανώτατη βενετική εξουσία στο νησί εκπροσωπούσε ο βάλιος, στα χέρια του οποίου είχαν συγκεντρωθεί πολιτικές και στρατιωτικές αρμοδιότητες. Οι δικαιοδοσίες του εκτεινόταν και στα διοικητικά εξαρτήματα της Κέρκυρας, το Βουθρωτό, την Πάργα και τους Παξούς. Το 1410, με πρόταση της Γερουσίας εντάχθηκαν στα μέλη της εγχώριας βενετικής διοίκησης δύο ακόμη πρόσωπα, οι σύμβουλοι (consiglieri). Αυτοί προέρχονταν από την τάξη των Βενετών αστών (cittadini), συνεργάζονταν με τον βάλιο στις δίκες, όπου παρίσταντο με δικαίωμα λόγου και οι δύο Κερκυραίοι ετήσιοι δικαστές, και αντικατέστησαν στη συνέχεια τον camerlengo, ο οποίος διαχειριζόταν μέχρι τότε τα οικονομικά του νησιού. Από την κεντρική διοίκηση επιλέγονταν επίσης υπάλληλοι για τη στελέχωση των γραμματειών.

Για τη διαχείριση των δημόσιων οικονομικών στα νησιά του Ιονίου πελάγους λειτουργούσαν πέντε δημόσια ταμεία (camere fiscali): α) στην Κέρκυρα που είχε στη δικαιοδοσία της τους Παξούς και τα διοικητικά εξαρτήματα στην Ηπειρο (Βουθρωτό και Πάργα), β) στη Λευκάδα, στην οποία, επίσης, ανήκαν η Πρέβεζα και η Βόνιτσα, γ) στην Κεφαλονιά, όπου εντασσόταν η Ιθάκη, δ) στη Ζάκυνθο και ε) στα Κύθηρα.

Επικεφαλής κάθε ταμείου ήταν ο ανώτατος Βενετός αξιωματούχος, συνεπικουρούμενος από ένα εκ των δύο συμβούλων, ενώ το διοικητικό προσωπικό το συγκροτούσαν ντόπιοι, εκλεγμένοι από τα τοπικά συμβούλια. Η τακτική αυτή είχε θετικές και αρνητικές επιπτώσεις: θετικές, γιατί με αυτό τον τρόπο το βενετικό κράτος δεν ξόδευε χρήματα για την εκπαίδευση και τη μισθοδοσία εξειδικευμένου προσωπικού που, ακριβώς επειδή διέμενε μόνιμα στην περιοχή, ήταν δίγλωσσο, γνώριζε τις συνήθειες και τα φορολογικά ζητήματα του τόπου, καθώς και το πολύπλοκο νομισματικό και μετρολογικό σύστημα. Οι αρνητικές συνέπειες εντοπίζονται αφενός στην απειρία των ντόπιων σε ζητήματα οικονομικής διαχείρισης, αφού μάλιστα ο νόμος απαγόρευε στο ίδιο πρόσωπο να κατέχει δημόσιο αξίωμα για μεγάλο χρονικό διάστημα (contumacia), και αφετέρου στην κακοδιαχείριση και στην αταξία κατά την τήρηση των λογιστικών βιβλίων, πράγμα που συχνά συνέβαινε εκ του πονηρού, για να

καλύπτονται διάφορες οικονομικές ατασθαλίες, οι οποίες υπό αυτές τις συνθήκες δεν θα ήταν εύκολο να ελεγχθούν από τους προϊστάμενους τους. Για την είσπραξη των φόρων, τις δαπάνες και άλλα συναφή ζητήματα οι τοπικές αρχές λάμβαναν εντολές από την κεντρική διοίκη-

87.

88.

ση, στην οποία υπέβαλλαν λεπτομερή αναφορά μετά τη λήξη της θητείας τους.

Από τις αρχές του 16ου αιώνα εκλεγόταν και προνοητής για το νησί. Αρχικά η εκλογή του γινόταν σε μη τακτά χρονικά διαστήματα, με μεγάλη όμως συχνότητα και με θητεία κυμαινόμενη, τη διάρκεια της οποίας καθόριζε το Μεγάλο Συμβούλιο ανάλογα με τις περιστάσεις. Όταν το αξίωμα του προνοητή σταθεροποιήθηκε, από το 1574 και εξής, προστέθηκε σε αυτό και ο τίτλος του καπιτάνου, αφού καταργήθηκε το προϋπάρχον αξίωμα του καπιτάνου του μπόργου και καθορίστηκαν επακριβώς τα καθήκοντά του, που αφορούσαν σε γενικές γραμμές σε στρατιωτικά ζητήματα, στον έλεγχο του δημόσιου ταμείου, στις αμοιβές των υπαλλήλων του δημοσίου και των στρατιωτών, στη φροντίδα για τη δημιουργία σιτιστικών αποθεμάτων για τους στρατιώτες, τα πληρώματα της αρμάδας και τους κάτοικους των φρουριών, καθώς και στη λειτουργία των αλυσών.

Ουσιαστικά, λοιπόν, ο προνοητής ανέλαβε, πέρα από τη διοίκηση των φρουριών και τη διεύθυνση των οχυρωματικών έργων, μεγάλο μέρος των διαχειριστικών αρμοδιοτήτων του βαΐλου. Ο τελευταίος περιορίστηκε στην άσκηση της πολιτικής εξουσίας, γι' αυτό και η έδρα του μεταφέρθηκε στο κέντρο της αναπτυσσόμενης νέας πόλης, όπου σημειωνόταν και η μεγαλύτερη πληθυσμιακή

συγκέντρωση στο νησί. Δίκαζε τα ποινικά και αστικά ζητήματα, διεύθυνε τις συνεδριάσεις του Συμβουλίου της Κοινότητας και φρόντιζε για την εφαρμογή των κρατικών αποφάσεων σε θέματα εμπορίου και οικονομικών συναλλαγών. Στις ακροάσεις και στις δίκες τον συνόδευε ο ένας από τους δύο συμβούλους του, ενώ ο δεύτερος ασχολείτο κυρίως με τη διαχείριση του δημόσιου χρήματος.

Οι ανώτεροι Βενετοί διοικητικοί αξιωματούχοι (βαΐλοι ή/και προνοητές) συγκροτούσαν μαζί με τους συμβούλους την τοπική βενετική διοίκηση που λάμβανε αποφάσεις κατά πλειοψηφία, εφαρμόζοντας τη θεμελιώδη για τα βενετικά εδάφη διοικητική αρχή της συλλογικής ευθύνης. Έτσι, ο βαΐλος ή ο προνοητής μπορεί να υπερείχαν τυπικά στη διοικητική ιεραρχία, πλην όμως ήταν αναγκασμένοι να διοικούν χρηστά και σε αγαστή συνεργασία με τα υπόλοιπα μέλη του *reggimento*, αφού με αυτό τον τρόπο θα μπορούσαν να επιβάλουν ευκολότερα τις απόψεις τους, εξασφαλίζοντας την απαιτούμενη πλειοψηφία. Επιπλέον, για ζητήματα ιδιαίτερης σημασίας όφειλαν να παραπέμψουν το θέμα στις υπηρεσίες της μητρόπολης.

Άλλη μία βασική αρχή του βενετικού πολιτειακού συστήματος ήταν η διαρκής αλληλοεπόπτευση των διαχειριστών της πολιτικής εξουσίας, ώστε να αποφεύγονται τόσο οι ατομικές αυθαιρεσίες όσο και η πιθανότητα κατάλυσης του

89.

79

90.

πολιτεύματος με την εγκαθίδρυση προσωπικής ηγεμονίας. Η βασική αυτή αρχή κυριαρχούσε στη διοικητική οργάνωση των κτήσεων, όπου, πέρα από την αρχή της ισοψηφίας που ίσχυε για τα μέλη του *reggimento*, ενυπήρχαν δεσμεύσεις και μηχανισμοί εποπτείας, οι οποίοι περιόριζαν, εκτός από την ασυδοσία των διοικούντων, και την ίδια την έκταση της εξουσίας τους. Οι πόλοι άσκησης αυτού του ελέγχου εντοπίζονται αφενός στην κεντρική διοίκηση και αφετέρου στις τοπικές κοινωνίες, ή μάλλον στις κυρίαρχες ομάδες των τοπικών κοινωνιών, τα συμφέροντα των οποίων εξέφραζαν κατά κανόνα οι Κοινότητες.

Έτσι, από το 1524 οι ανώτεροι αξιωματούχοι του «Κράτους της Θάλασσας» υποχρεώθηκαν να καταθέτουν μετά τη λήξη της θητείας τους και σε διάστημα δεκαπέντε ημερών από την άφιξή τους στη Βενετία γραπτή έκθεση, στην οποία θα περιέγραφαν τη συνολική κατάσταση του τόπου, τον οποίο διοίκησαν. Η υποχρέωση της υποβολής έκθεσης πεπραγμένων συμπεριλήφθηκε στις γραπτές εντολές (*commissioni*) που λάμβαναν οι νεοεκλεγμένοι Βενετοί πατρίοι. Η αθέτησή της συνεπαγόταν την επιβολή αυστηρού χρηματικού προστίμου (100 χρυσά δουκάτα) στους παραβάτες, οι οποίοι στη συνέχεια αποκλείονταν από κάθε νέα εκλογή. Σε αντίθεση με τις προγενέστερες περιόδους, όταν ο απολογισμός του έργου των Βενετών αξιωματούχων διεξαγόταν προφορικά ενώπιον του δόγη ή της Γερουσίας, η κατάθεση γραπτών αναφορών έδινε τη δυνατότητα σχηματισμού μιας

βάσης πληροφοριών, που χρησίμευε για την ενημέρωση των αξιωματούχων, οι οποίοι θα αναλάμβαναν μελλοντικά τις ίδιες θέσεις, καθώς και για την πληροφόρηση των διοικητικών υπηρεσιών της μητρόπολης, όταν επρόκειτο να αποφασίσουν για ζητήματα των κτήσεων. Από αυτά τα κείμενα, καθώς επίσης από την τακτική αλληλογραφία των διοικούντων στο «Κράτος της Θάλασσας» με τις κρατικές υπηρεσίες, αλλά και από τα αιτήματα που υπέβαλλαν οι Κοινότητες ενώπιον της βενετικής Γερουσίας (πρεσβείες), στη διατύπωση των οποίων τυπικά τουλάχιστον είχαν πρόσβαση όλες οι κοινωνικές κατηγορίες, η κεντρική διοίκηση είχε την ευχέρεια να σχηματίζει σφαιρική άποψη για το έργο και τη συμπεριφορά κάθε αξιωματούχου. Ο ρόλος των υπηρεσιών της μητρόπολης στη διαχείριση της εξουσίας των υπερπόντιων εδαφών της ήταν σε κάθε περίπτωση καθοριστικός, αφού, πέρα από την τακτική ενημέρωσή του από τις τοπικές βενετικές διοικήσεις, το κέντρο διατηρούσε το δικαίωμα της τελικής έγκρισης για θέματα ιδιάζουσας σημασίας.

91.

Από τις αρχές του 16ου αιώνα σχηματίστηκε ένας ακόμη πόλος ελέγχου των διοικήσεων των βενετικών κτήσεων στην Ανατολή, ο θεσμός του γενικού προνοητή της θάλασσας (*provveditor general da mar*), στον οποίο δόθηκαν πολιτικές και δικαστικές εξουσίες. Τυπικά, ήταν ο διοικητής του βενετικού στόλου και είχε ως έδρα του την Κέρκυρα. Ουσιαστικά, στη διάρκεια της τριετούς θητείας του

αποτελούσε την ανώτατη στρατιωτική και πολιτική αρχή στη βενετική Ανατολή, όπου η παρουσία του συνεπαγόταν πρακτικά τον προσωρινό παραγκωνισμό των τοπικών διοικητών. Κατά τις επιθεωρήσεις του στα νησιά άκουγε τα παράπονα των κατοίκων για τη διαχείριση των δημόσιων ζητημάτων, δικάζε τις εφέσεις κατά των δικαστικών αποφάσεων των αξιωματούχων, τροποποιώντας κάποιες από αυτές, εξέδιδε διατάγματα και επέβαλλε ποινές. Σε εξαιρετικές περιπτώσεις οι αρμοδιότητές του επεκτείνονταν και στη διεξαγωγή ανακρίσεων, οπότε προσετίθετο στον τίτλο του ο όρος «ανακριτής».

Το βενετικό κράτος είχε και εναλλακτικούς τρόπους να ενημερώνεται για τη λειτουργία της κρατικής μηχανής στις υπερπόντιες κτήσεις.

Ανά τακτά χρονικά διαστήματα (κάθε 4-5 έτη) έστελνε εκεί ειδικούς ανακριτικούς υπαλλήλους, τους συνδίκους και εξεταστές στην Ανατολή (sindici et inquisitori in Levante), οι οποίοι καλούνταν να αποκαλύψουν τις παραβάσεις των κυβερνώντων και των υπαλλήλων, τις παρανομίες στην απονομή της δικαιοσύνης, τις εξυφανόμενες δολοπλοκίες κατά του κράτους, τις καταχρήσεις των γαιοκτημόνων κατά των χωρικών και άλλα αξιόποινα παραπτώματα των υπηκόων, τα οποία απειλούσαν την κοινωνική ηρεμία και εξέθεταν σε κίνδυνο την πολιτεία. Η Βενετία τους έδινε το δικαίωμα να δικάζουν τις εφέσεις υποθέσεων με συνολική αξία μικρότερη των 50 δουκάτων και να επιβάλλουν ποινές που εκκινούσαν από τη δήμευση των περιουσιακών στοιχείων και έφθαναν έως τη θανάτωση των ενόχων, εξαιρώντας από την τελευταία ποινή τα μέλη του Μεγάλου Συμβουλίου.

Η Κοινότητα

Στον περιορισμό των αυθαιρεσιών των Βενετών αξιωματούχων συνετέλεσε και η δυνατότητα των αντιπροσωπευτικών θεσμικών οργάνων των τοπικών κοινωνιών, των Κοινοτήτων, να αποστέλλουν στη μητρόπολη, ανεξάρτητα από τη βούληση των εγχώριων βενετικών αρχών, εκπροσώπους τους (πρέσβεις), που είχαν τη δυνατότητα όχι μόνο να διεκδικήσουν, αλλά και να καταγγείλουν ευθέως τα μέλη του reggimento. Διεκδικούσαν για παράδειγμα τη δημιουργία σιταποθήκης και την απαγόρευση της εξαγωγής σιτηρών, όταν τα νησιά απειλούνταν με σιτοδεία, διεκδικούσαν τη διεύρυνση του τειχιωμένου χώρου (η Κέρκυρα στο δεύτερο μισό του 16ου αιώνα), διεκδικούσαν επίσης την κατασκευή νέων φρουριών (το κάστρο της Άσσου στην Κεφαλονιά γύρω

92.

στα 1600) κ.ο.κ. Κατηγορούσαν ενώπιον της Γερουσίας τους Βενετούς αξιωματούχους ότι δεν αρκούσαν στο συντονισμό των εργασιών της Κοινότητας, αλλά καταπατούσαν βεβαιωμένα προνόμιά τους και θεσμοθετημένες συμφωνίες, οικειοποιούμενοι δικαιοδοσίες της τοπικής αυτοδιοίκησης. Το συχνότερα καταγγελλόμενο παράπτωμα αφορούσε στις παρεμβάσεις των διοικούντων στη σύνθεση του Συμβουλίου της Κοινότητας και στην προώθηση των ευνοουμένων τους, χάρη στη δυνατότητα που επιφύλασσε για τον εαυτό της η βενετική διοίκηση να απονέμει την τοπική ευγένεια με χρηματικό αντάλλαγμα (per soldi) ή ως ανταμοιβή για παρασχεθείσες υπηρεσίες προς το κράτος (per grazia). Αυτού του είδους

οι παρεμβάσεις πυροδοτούσαν τις σφοδρές αντιδράσεις των τοπικών συμβουλίων, που σε γενικές γραμμές δικαιώνονταν από την κεντρική διοίκηση.

Οι Κοινότητες κατήγγελλαν τους Βενετούς αξιωματούχους και για παραβίαση των εντολών που οι τελευταίοι είχαν λάβει κατά τη στιγμή του διορισμού τους (commissioni). Οι κατηγορίες αυτές αφορούσαν στην εμπλοκή των αξιωματούχων σε εμπορικές πράξεις, στη μονοπώληση προϊόντων, στη ρύθμιση των τιμών κατά το συμφέρον τους, στην είσπραξη υπέρογκων χρηματικών ποσών στο πλαίσιο της παροχής υπηρεσιών στις γραμματείες και στα δικαστήρια, στην επιβολή αναίτιας φορολόγησης, στη νόθευση των σιτηρών, τα οποία κατόπιν πουλούσαν στην Κοινότητα κ.ά.

Τον θεσμό της κοινοτικής αυτοδιοίκησης οι Βενετοί τον βρήκαν στα Επτάνησα, όταν εγκαταστάθηκαν εκεί, και συνέβαλαν με διάφορους τρόπους τόσο στην περαιτέρω οργάνωσή του όσο και στον, με διάφορα κίνητρα, προσεταιρισμό και έλεγχο του, δίνοντας στα τοπικά αντιπροσωπευτικά όργανα τη θέση του προνομιακού συνομιλητή τους. Η Γαληνοτάτη προτιμούσε πάντοτε τη συνεργασία με τις τοπικές ελίτ, τις οποίες θεωρούσε παράγοντα καθοριστικό για τη διατήρηση της κοινωνικής και οικονομικής σταθερότητας των κτήσεων, και μονόδρομο για την απρόσκοπτη κατοχή και εκμετάλλευσή τους.

Ο κύριος ρόλος των Κοινοτήτων ήταν η εκπροσώπηση των τοπικών αστικών και αγροτικών πληθυσμών και η διαχείριση της εξουσίας σε τοπικό επίπεδο, στα όρια που η Κυρίαρχος και οι καταστατικές διατάξεις υποδείκνυαν. Για την υλοποίηση αυτού του στόχου τα μέλη των οικογενειών που είχαν αποκτήσει το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι (στο εξής πολίτες) συγκαλούσαν κάθε χρόνο το λεγόμενο Μέγα ή Γενικό Συμβούλιο και ψήφιζαν μία

93.

αντιπροσωπευτική συνέλευση με αριθμό μελών που κυμαινόταν ανάλογα με τον τόπο και την εποχή (30 στα Κύθηρα, 60, 70 και 150 στην Κέρκυρα, 100 και 150 στη Ζάκυνθο κ.λπ.), από την οποία συνέλευση εκλέγονταν κατόπιν όσοι θα ασκούσαν τα κατώτερα εγχώρια αξιώματα: οι διάφοροι σύνδικοι, δικαστές, αγορανόμοι, υγειονόμοι, ετήσιοι δικαστές και τα υπόλοιπα μέλη της τοπικής αυτοδιοίκησης, αλλά και ο κυβερνήτης της Πάργας, ο καπιτάνος του Βουθρωτού, ο διοικητής του Αγγελόκαστρου, ο διοικητής του Φρουρίου της Άσσου κ.λπ. Όλοι αυτοί οι αξιωματούχοι αντλούσαν, πέρα από εισοδήματα, και σημαντικό κοινωνικό κύρος. Η θητεία τους διαρκούσε κατά κανόνα ένα έτος, υπήρχαν όμως αξιώματα ισόβια και σε μερικές περιπτώσεις και κληρονομικά (νοτάριοι, αρχειοφύλακες κ.ά.).

Σε αυτές τις διαδικασίες εννοείται ότι παρατηρούνταν συσπειρώσεις, φατριασμοί και πελατειακές σχέσεις γύρω από τις ισχυρότερες οικογένειες. Άλλοτε οι διάφορες ομάδες συγκρούονταν μεταξύ τους με ένταση, επιδιώκοντας να επιβάλουν τους δικούς τους ανθρώπους σε δημόσια αξιώματα ή στην ενοικίαση δημοσίων προσόδων. Τέτοιου είδους συγκρούσεις καταγράφτηκαν όχι μόνο στην Κεφαλονιά (βλ. παρακάτω), αλλά και στη Ζάκυνθο στα τέλη του 16ου αιώνα ανάμεσα στους Σιγούρους και τους Μονδίνους, και το 1609 ανάμεσα στις οικογένειες Βαλσάμου και Βολτέρρα.

Για την αποφυγή έκνομων ενεργειών κατά τη διάρκεια των συνελεύσεων οι Κοινότητες θεωρούσαν αναγκαία την έκδοση διαταγμάτων που στόχευαν στη ρύθμιση της συμπεριφοράς των μελών τους. Η επανάληψη αυτών των διατάξεων και η επιμονή στα αυτονόητα (βλ. τους κανονισμούς λειτουργίας της Κοινότητας της Κέρκυρας) δείχνει ότι συμπεριφορές που δήλωναν έλλειψη πολιτικής παιδείας δεν ήταν ασυνήθιστες ακόμη και στα τέλη της Βενετοκρατίας.

Η σύνθεση των Συμβουλίων ήταν σε κάθε νησί ανάλογη με την ιστορική του πορεία και την κοινωνική του σύνθεση. Στο Συμβούλιο της Κοινότητας της Κέρκυρας συμμετείχαν: α) μέλη παλαιών φεουδαρχικών οικογενειών, οι

94.

«βαρόνοι» ή «εμπαρούνοι» ή «προνοιάριοι», βυζαντινής ή λατινικής προέλευσης (φραγκικής ή βενετικής), και β) οι «alii», «λαϊκότεροι», επίσης ιδιοκτήτες ακινήτων, συχνά τεχνίτες, εκκλησιαστικοί ή αφιερωμένοι σε κάποια άλλη εργασία, το είδος της οποίας προσδιορίστηκε σταδιακά από τις διάφορες κωδικοποιήσεις που από τον 16ο αιώνα και εξής ρύθμιζαν την πρόσβαση στην ιδιότητα του πολίτη: έμποροι (όχι παζαρίτες), αρωματοποιοί, νοτάριοι, ιατροί, δικηγόροι κ.λπ.

Ο αγώνας για την υιοθέτηση όρων ένταξης και παραμονής στο κοινοτικό σώμα ήταν μακρός για όλα τα νησιά. Οι συζητήσεις που θα οδηγούσαν σε μία «αριστοκρατικοποίηση» των οργάνων εκπροσώπησης

95.

96.

των υπηκόων ξεκίνησαν επίσημα στο δεύτερο μισό του 16ου αιώνα. Η Κοινότητα της Κέρκυρας στις αρχές του 17ου αιώνα (1610, 1641) κατέληξε σε σειρά από προϋποθέσεις για την εισαγωγή νέων μελών ή τη διατήρηση σε αυτό των ήδη ενεργών πολιτών, ορισμένες από τις οποίες ήταν ήδη σε ισχύ από προγενέστερες περιόδους. Συγκεκριμένα, θα έπρεπε τα εν ενεργεία ή υποψήφια μέλη του Συμβουλίου: α) να είναι τέκνα νόμιμων γάμων, β) να είναι ντόπιοι ή να έχουν μακρόχρονη διαμονή στο νησί, γ) να διαμένουν σταθερά στην πόλη, όπου θα έπρεπε να διαθέτουν ιδιόκτητη κατοικία, και δ) να μην έχουν ασκήσει οι ίδιοι, οι γονείς, οι παππούδες τους ή άλλα στενά συγγενικά τους πρόσωπα χειρωνακτικό επάγγελμα. Σχεδόν ταυτόχρονα με αυτές τις διεργασίες οι Κερκυραίοι πολίτες, αργότερα και εκείνοι των υπόλοιπων νησιών, άρχισαν να αυτοπροσαγορεύονται ως «ευγενείς» (nobili). Στις τοπικές κοινωνίες ο χαρακτηρισμός αυτός καθιερώθηκε, δεν συνέβη όμως το ίδιο και με τον κατεξοχήν αρμόδιο να απονέμει τίτλους τιμής, τον ηγεμόνα, δηλαδή τη Βενετία, η οποία ουδέποτε τον αποδέχτηκε επίσημα και συνέχισε μέχρι το τέλος να τους αντιμετωπίζει ως πολίτες (cittadini).

Οι νοοτροπίες που επικρατούσαν στα τέλη του 16ου και στις αρχές του 17ου αιώνα στην Κέρκυρα, ως προς τα γενικά και τα ειδικά χαρακτηριστικά του πολίτη, διακρίνονται με μεγάλη ενάργεια μέσα από την υπόθεση της διεκδίκησης συμμετοχής στο κοινοτικό σώμα μελών της οικογένειας Πανδή από τη Λευκίμμη. Τα σημαντικά έσοδα της οικογένειας, οι γάμοι τους με θυγατέρες πολιτών και η προσαρμογή τους στα πρότυπα ζωής των τελευταίων ώθησαν τον Ανδρέα, γιο του καρναβόκου Σταμάτη Πανδή, να ξεκινήσει στα 1585 τις διαδικασίες για ένταξη

στο Συμβούλιο της Κοινότητας. Η εξέταση της αίτησής του διάρκεσε είκοσι ολόκληρα χρόνια. Σε όλο αυτό το διάστημα ο Πανδής προσπαθούσε να αποδείξει ότι η οικογένειά του δεν διέμενε μόνιμα στη Λευκίμμη ούτε κάποιος από αυτούς είχε ασκήσει χειρωνακτική εργασία. Επικαλούνταν τη συγγενειά τους με επιφανείς οικογένειες πολιτών και υποστήριζε ότι ο ίδιος και οι πρόγονοί του συμμετείχαν ενεργά σε όλες τις οικονομικές δραστηριότητες που άρμοζαν σε ένα Κερκυραίο πολίτη, όπως ήταν η εκμίσθωση φόρων και φέουδων, το χονδρικό εμπόριο κ.λπ. Τόνιζε επίσης τη συμβολή του πατέρα του Σταμάτη στην τροφοδοσία της πολιορκημένης Κέρκυρας το 1537. Η μακρόχρονη νομική προσπάθειά του να πείσει την κερκυραϊκή Κοινότητα έληξε με τη δικαίωσή του και την εκλογή του στο Συμβούλιο, το 1614, κάτι όμως που δεν κατόρθωσε να επαναλάβει.

Τι επιτρεπόταν, λοιπόν, και τι δεν επιτρεπόταν σε ένα Κερκυραίο πολίτη στα τέλη του 16ου και στις αρχές του 17ου αιώνα, όπως τουλάχιστον διαφαίνεται μέσα από τη συγκεκριμένη υπόθεση; Επιτρεπόταν το εμπόριο, η κατοχή ή/και προσωπική χρήση πλοίου, η εκμίσθωση δημόσιων προσόδων και φέουδων και η διαχείριση της προσωπικής ακίνητης περιουσίας. Τα θαλάσσια ταξίδια και η απόκτηση γνώσης για τον κόσμο, παράλληλα με τη διεύρυνση των πνευματικών του οριζόντων, παρείχαν ένα πολύ σημαντικό επιχείρημα στον υποψήφιο στον αγώνα του για την ποθητή ένταξη στο Συμβούλιο της πόλης. Απαγορευόταν όμως το πλανόδιο μικρεμπόριο και η συμμετοχή σε θαλάσσια ταξίδια με την ιδιότητα του ναυτικού, αφού επρόκειτο για επαγγέλματα που προϋπέθεταν συναναστροφή με τα θεωρούμενα κατώτερα, κοινωνικά, πρόσωπα της πόλης και της υπαίθρου,

που θα μπορούσαν να διαφθείρουν τα χρηστά ήθη ενός Κερκυραίου πολίτη.

Η ανάγκη καθιέρωσης αυστηρών όρων για τη συμμετοχή στα Συμβούλια ήλθε βέβαια ως απάντηση στην αύξηση των πιέσεων για ένταξη, που ασκούσαν από μία δυναμική ομάδα αστών. Επρόκειτο για κάτοικους των πόλεων, σταθερούς ή ευκαιριακούς, ντόπιους ή επήλυδες, εμπροσθόμηνους, ανθρώπους της θάλασσας και άλλους οικονομικά ευκατάστατους που, έχοντας εξασφαλίσει τον πλούτο, επιζητούσαν με επιμονή ό,τι τους έλειπε, δηλαδή την αναβάθμιση του κοινωνικού τους κύρους, η οποία απέρρεε από τη συμμετοχή στα κοινά. Σε μεγάλο βαθμό διέθεταν όλα τα προσόντα συμμετοχής στα κοινοτικά συμβούλια και απλά περίμεναν την κατάλληλη ευκαιρία. Τέτοιες ευκαιρίες παρουσιάζονταν συνήθως μετά από πολέμους ή επιδημίες που δημιουργούσαν κενά στα Συμβούλια. Σε αυτές τις περιπτώσεις, είτε οι ίδιες οι Κοινότητες επιζητούσαν την ανανέωσή τους, είτε η μητρόπολη έκανε δεκτή την είσοδο νέων μελών αντί χρημάτων (per soldi), όπως συνέβη π.χ. στη διάρκεια του μακρόχρονου και πολυδάπανου Κρητικού πολέμου. Ειδικά, ο μοναδικός δρόμος για συμμετοχή στην Κοινότητα περνούσε μέσα από τον προσωπικό αγώνα των υποψηφίων που χρησιμοποιούσαν όλα τα μέσα και τις γνωριμίες τους, προσδοκώντας να πείσουν είτε τις ίδιες τις Κοινότητες να τους δεχθούν, είτε τη βενετική διοίκηση να ζητήσει την ένταξή τους στα Συμβούλια με χάρη (per grazia).

Η δυναμικότητα όσων διεκδικούσαν την είσοδό τους στα κοινοτικά συμβούλια διακρίνεται από την κίνηση των Κερκυραίων αστών μη πολιτών (civili) στα 1790 να διεκδικήσουν με υπόμνημά τους προς τον έκτακτο προνοητή για τα νησιά της Ανατολής Νικολό Ερίτσο τη συγκρότηση ξεχωριστού κοινοτικού σώματος και την καθιέρωση ειδικού βιβλίου, στο οποίο θα καταγράφονταν τα ονόματά τους (Libro d'argento), ούτως ώστε να διαφροροποιούνται από τους ποπολάρους. Η μη αποδοχή αυτού του αιτήματος από τον Ερίτσο και ακολούθως από το Κέντρο και η σφοδρή αντίδραση των πολιτών όξυναν επικίνδυνα τις εσωτερικές αντιπαράθεσεις στο νησί.

Αρκετές αναλογίες με την κοινοτική οργάνωση της Κέρκυρας διακρίνονται στις περιπτώσεις της Ζακύνθου και των Κυθήρων, τουλάχιστον ως προς τις τάσεις «αριστοκρατικού κλεισίματος» των Συμβουλίων τους μπροστά σε ένα διαρκώς διευρυνόμενο κύκλο υποψηφίων μελών, που σε μεγάλο βαθμό ήταν ετερόχθονες. Στις τάσεις ολιγαρχοποίησης του Συμβουλίου της Ζακύνθου πρωτοστάτησαν τριάντα δύο οικογένειες. Στις κοινοτικές διεργασίες ήταν ξεκάθαρη η διαφοροποίηση παλαιών αρχόντων που κατοικούσαν στο Κάστρο (πολίτες) και νεοφερμένων ελληνικών πληθυσμών από τις πρώην βενετοκρατούμενες περιοχές, στρατιωτικής ή άλλης προέλευσης (προύχοντες-primari). Εξαιτίας αυτής της ανομοιογένειας συχνές ήταν οι συγκρούσεις και οι χειροδικίες κατά τη διάρκεια των κοινοτικών διαδικασιών, παρά την παρουσία των μελών του reggimento, πράγμα

που συνέβαινε και στη Ζάκυνθο. Οι πιέσεις των αστών μη πολιτών για ένταξη στο Συμβούλιο οδήγησαν το 1683 σε συμβιβασμό (componimento) που πρόβλεπε τη δυνατότητα εκλογής νέων υποψηφίων σε θέσεις πολιτών, οι οποίες είχαν μείνει κενές. Παράλληλα, σταθεροποιήθηκε ο αριθμός των οικογενειών που συμμετείχαν στο Συμβούλιο, στις 93.

Στα Κύθηρα το «κλείσιμο» της τοπικής Κοινότητας παγιώθηκε το 1572, εν μέσω έντονων εσωτερικών αντιπαράθεσεων, που επιβαρύνονταν από τις αυθαιρεσίες των Βενετών διοικητών και τις αρπαγές των στρατιωτών της φρουράς κατά των κατοίκων. Το ίδιο έτος ξεκίνησε και η καταγραφή των γεννήσεων των ευγενών σε ειδικό βιβλίο, τη Χρυσόβιβλο (Libro d'oro). Η εξέλιξη αυτή, στην οποία πρωτοστάτησαν τριάντα άνθρωποι, απέκοψε τον δρόμο προς τα τοπικά αξιώματα και την κοινωνική αναβάθμιση στους υπόλοιπους κατοίκους. Ο ολιγαρχικός χαρακτήρας του κυθηραϊκού κοινοτικού σώματος επρόκειτο να μεταβληθεί ένα αιώνα αργότερα, όταν έφτασαν στο νησί πολυάριθμοι Κρητικοί, ευγενείς ή αστοί, που επέτυχαν την αναγνώριση της ιδιότητάς τους και παράλληλα την είσοδό τους στο Συμβούλιο.

97.

98.

99.

Στην Κεφαλονιά η σύνθεση και η λειτουργία του κοινοτικού συμβουλίου ήταν αρκετά διαφορετική, σε σχέση με τα αντίστοιχα «αριστοκρατικά» σώματα της Κέρκυρας, της Ζακύνθου και των Κυθήρων, που δεν αναγνώριζαν τους πολίτες της Κεφαλονιάς ως ισάξιους τους. Η συγκρότηση της κοινωνίας της Κεφαλονιάς σε μεγάλο βαθμό από επήλυδες και η έλλειψη στο νησί ισχυρών αστικών πόλων καθρεφτίζονταν και στη λειτουργία της τοπικής Κοινότητας, στους κύκλους της οποίας συμβίωναν ετερόκλητα στοιχεία, προερχόμενα τόσο από την πόλη όσο και από την ύπαιθρο. Το 1624 ο γενικός προνοητής Αντρέα Τζουστινιάνι με έγγραφο του προς τη Γερουσία χαρακτήριζε το Συμβούλιο της Κοινότητας της Κεφαλονιάς συνάθροιση

όχι μόνο λαϊκή, αλλά μάλλον αγροτική, αφού συμμετείχαν σε αυτή και χωρικοί που καθημερινά δούλευαν το τσαπί και το άροτρο. Λόγω του μεγάλου αριθμού τους –τους υπολόγιζε σε περισσότερους από 1.000– οι συνελεύσεις τους πραγματοποιούνταν στην πλατεία του Κάστρου, όπου μέσα σε πλήρη σύγχυση διεξάγονταν οι εκλογές για τα τοπικά αξιώματα. Η κατάσταση με την πάροδο των ετών όχι μόνο δεν άλλαξε, αλλά επιδεινώθηκε, αφού το 1750 στο Συμβούλιο του νησιού συμμετείχαν σχεδόν 6.000 άνθρωποι που απαιτούσαν να θεωρούνται πολίτες. Οι ανορθόδοξες για πολίτες συμπεριφορές, οι φατριασμοί και η χρήση βίας εντός και εκτός των συνελεύσεων, έφεραν συχνά την αναστάτωση στη ζωή του νησιού. Είναι γνωστές οι σκληρές αντιπαράθεσεις στα μέσα του 17ου αιώνα ανάμεσα στις οικογένειες Αντύπα και Άννινου, Τυπάλδου και Λοβέρδου, Φωκά και Μεταξά, οι οποίες επαναλήφθηκαν την τρίτη δεκαετία του 18ου αιώνα ανάμεσα στους Άννινους και τους Μεταξά.

Ανάλογες δυσκολίες στη διαμόρφωση κανόνων πολιτικής συμπεριφοράς αντιμετώπισε και η Λευκάδα που εντάχθηκε τελευταία στο βενετικό κράτος, όταν στα υπόλοιπα νησιά τα κοινοτικά πράγματα είχαν ήδη από καιρό πάρει τον δρόμο τους. Μετά την κατάκτηση του νησιού ο Φραντσέσκο Μοροζίνι, σε συνεργασία με τα μέλη διακεκριμένων οικογενειών του νησιού, εξέδωσε τον καταστατικό χάρτη λειτουργίας του τοπικού κοινοτικού συμβουλίου, τα γνωστά «Προνόμια της Κοινότητας της Αγίας Μαύρας». Αρχικά στο Αστικό ή Γενικό Συμβούλιο συμμετείχαν 70 μέλη, κάτοικοι της πρωτεύουσας του νησιού Αμαξικής. Από το 1760 ο κύκλος διευρύνθηκε με την είσοδο ανθρώπων από την ύπαιθρο. Και εδώ ο χαρακτήρας της Κοινότητας ήταν έντονα λαϊκός, με

100.

δυσλειτουργίες που οφείλονταν σε μεγάλο βαθμό στην έλλειψη διοικητικής παράδοσης, αλλά και στον μεγάλο αριθμό συμμετεχόντων στις κοινοτικές συνελεύσεις. Σύμφωνα με τη χαρακτηριστική περιγραφή του έκτακτου προνοητή Νικολό Ερίτσο, της 3ης Σεπτεμβρίου 1787, η συνέλευση των πολιτών του νησιού έμοιαζε περισσότερο με θορυβώδη συνάθροιση πολυάριθμων εργατών της υπαίθρου, που δεν σέβονταν κανέναν από τους υπάρχοντες κανόνες. Κάτω από αυτούς τους όρους τα μέτρα που έλαβε ο Ερίτσο για τη μεταρρύθμιση των όρων λειτουργίας της τοπικής Κοινότητας, ελάχιστες πιθανότητες είχαν να αλλάξουν την κατάσταση.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΚΑΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ

Η διάρθρωση των κοινωνικών ομάδων

Ο πληθυσμός της βενετοκρατούμενης Επτανήσου εμφάνιζε σημαντικές κοινωνικές διαφοροποιήσεις, χαρακτηριζόταν, ωστόσο, και από έντονη κινητικότητα που δεν απέκλειε τη μετάβαση από τη μία κοινωνική κατηγορία στην άλλη. Τα κριτήρια για τη διάκριση των διάφορων κοινωνικών κατηγοριών, πέρα από πολιτικά, σχετίζονται και με την επαγγελματική απασχόληση, καθώς και με τον τόπο διαμονής:

α) Στην κορυφή της κοινωνικής πυραμίδας δέσποζαν οι φεουδάρχες ή βαρόνοι ή προνοϊάριοι, λόγω της σταθερής εισοδηματικής βάσης τους, που προέκυπτε από την κατοχή και διαχείριση φέουδου. Σε αυτή την κατηγορία θα βρούμε τόσο Έλληνες, απόγονους της παλαιάς τοπικής αριστοκρατίας, συνήθως βυζαντινής προέλευσης, όσο και Φράγκους ή Βενετούς. Η υποχρέωση παροχής στρατιωτικών υπηρεσιών προς την Κυρίαρχο και το κύρος που απέρρεε από αυτή τη σχέση, αλλά και από την αριστοκρατική οικογενειακή τους παράδοση, τους έδιναν την πρωτοκαθεδρία εντός της Κοινότητας.

β) Σε μία δεύτερη κατηγορία εντάσσονταν οι πλέον επιτυχημένοι (οικονομικά, κοινωνικά και πολιτικά) από τους κάτοικους των νησιών, που λάμβαναν μέρος στο κοινοτικό σώμα –τους αποκαλούμε πολίτες (cittadini)– και διέμεναν κατά κανόνα στα αστικά κέντρα (Κέρκυρα, Ζάκυνθος, Κύθηρα). Στον κανόνα αυτό υπήρχαν πολυάριθμες εξαιρέσεις, οι οποίες, στα νησιά που απέκτησαν Συμβούλιο με αριστοκρατική μορφή (Κέρκυρα, Ζάκυνθος και Κύθηρα), αντιμετωπίστηκαν με την κωδικοποίη-

101.

ση των όρων συμμετοχής στην ιδιότητα του πολίτη. Τη βάση της περιουσίας των πολιτών την αποτελούσε η γη. Εμπλέκονταν, ωστόσο, ευκαιριακά σε εμπορικές και βιοτεχνικές δραστηριότητες στην ύπαιθρο και στις πόλεις, καθώς και στην εκμίσθωση δημόσιων προσόδων.

γ) Τη μεγάλη πλειονότητα του πληθυσμού των πόλεων τη συγκροτούσαν έμποροι μικρού και μεγάλου κύκλου εργασιών, βιοτέχνες, τεχνίτες και άλλοι εργαζόμενοι με ευκαιριακή απασχόληση, αλλά και αγρότες με διαμονή στα αστικά κέντρα και καθημερινή εργασία εκτός των τειχών κ.λπ. Πρόκειται για όλους εκείνους που ο Λούντζης χαρακτηριστικά αποκαλούσε «εργατικό και χύδην λαό». Βρίσκουμε επίσης και Εβραίους, τους κατεξοχήν «άλλου» των ευρωπαϊκών κοινωνιών, η παρουσία των οποίων στα νησιά του Ιονίου, κυρίως στην Κέρκυρα και τη Ζάκυνθο, ήταν αξιοσημείωτη ήδη από τους μεσαιωνικούς χρόνους. Είναι χαρακτηριστικό ότι ανάμεσα στους έξι αντιπρόσωπους της κερκυραϊκής Κοινότητας, που το 1386 διαπραγματεύτηκαν την προσάρτηση του νησιού στη Βενετία, συμπεριλαμβανόταν και ένας Εβραίος, ο Δαβίδ Σέμος. Η εβραϊκή κοινότητα της Κέρκυρας ήταν οργανωμένη κατά το πρότυπο της χριστιανικής Κοινότητας του νησιού, με τη διάκριση Εβραίων λατινικής και ελληνικής προέλευσης και με προνόμια που είχε εξασφαλίσει από τους Ταραντίνους ηγεμόνες (1323-1324, 1365, 1370-1371), τα οποία επικυρώθηκαν από τη Γαληνοτάτη το 1387. Η ευνοϊκή στάση των Βενετών έναντι των Εβραίων της Κέρκυρας φάνηκε σαφέστερα το

1572, όταν αυτοί μόνο εξαιρέθηκαν από το διάταγμα που πρόβλεπε την εκδίωξη των ομοδόξων τους από τα όρια του βενετικού κράτους. Ήδη από τις πρώτες δεκαετίες του 16ου αιώνα οι Εβραίοι είχαν ευάριθμη παρουσία στο νησί, οργανωμένοι σε συναγωγές που διακρίνονταν ανάλογα με τη γεωγραφική τους προέλευση. Στην «ελληνική» συναγωγή εντάσσονταν όσοι προέρχονταν από τα εδάφη της Βυζαντινής αυτοκρατορίας· στη δεύτερη, την «πουλιέζικη», οι διωγμένοι από την Πορτογαλία και την Ισπανία και όσοι είχαν περάσει στην Κέρκυρα από την Απουλία. Τα αιτήματα των κερκυραϊκών πρεσβειών προς τη Βενετία απαιτούσαν με επιμονή και τελικά επέτυχαν το 1577 την περιθωριοποίησή τους σε γκέτο, κατά το πρότυπο της μητρόπολης, αλλά και τον αποκλεισμό τους από την επίσημη κοινοτική εκπροσώπηση της πόλης και από κάποιες αστικές και οικονομικές λειτουργίες. Κρούσματα αντισημιτισμού εκδηλώθηκαν συχνά στην Κέρκυρα με διάφορες αφορμές. Επιπλέον, τους είχε απαγορευτεί να κατέχουν ακίνητη περιουσία, πέρα από τη μόνιμη κατοικία τους, να ενοικιάζουν ακίνητα, φέουδα κ.λπ. Και στη Ζάκυνθο οι Εβραίοι γνώρισαν διώξεις με διάφορες αφορμές. Ο φόνος ενός παιδιού το 1712, που αποδόθηκε στους Εβραίους, είχε ως συνέπεια την ικανοποίηση του αιτήματος της τοπικής Κοινότητας για περιθωριοποίησή τους. Ήταν εκ των πραγμάτων αναγκασμένοι να προσεταιρίζονται το βενετικό κράτος και εξαγόραζαν κατά κάποιο τρόπο την προστασία του, παρέχοντας σε αυτό δάνεια, άλλοτε εκούσια και άλλοτε αναγκαστικά. Με τις

χρηματιστικές δραστηριότητες εξελίχθηκαν σε χρήσιμους κρίκους στις τοπικές κοινωνίες, όχι μόνο έναντι των τοπικών βενετικών διοικήσεων, αλλά και των εντόπιων κατοίκων των πόλεων και της υπαίθρου. Ξεχωριστός ήταν ο ρόλος που οι Εβραίοι της Κέρκυρας διαδραμάτισαν τον 18ο αιώνα στο εμπόριο του λαδιού, εργαζόμενοι για λογαριασμό των ομοδόξων τους της Βενετίας.

δ) Στον περιαστικό χώρο και στην ύπαιθρο διέμενε ο κύριος όγκος των χωρικών που απασχολούνταν στα κτήματα των φεουδαρχών, της Εκκλησίας ή άλλων ιδιωτών. Από τον 16ο αιώνα ο θεσμός της δουλοπαροικίας είχε ατονήσει. Η αγροτική παραγωγή ρυθμιζόταν από μία σειρά συμβολαίων που καθόριζαν τη χρονική διάρκεια, το είδος της καλλιέργειας, τις υποχρεώσεις τους προς τον γαιοκτήμονα και την απόληψη του τελευταίου, αλλά και τις δεσμεύσεις τους απέναντι στη γη που καλλιεργούσαν. Δίπλα σε αυτούς υπήρχαν βέβαια και αγρότες που καλλιεργούσαν τους δικούς τους, μικρούς κατά κανόνα, κλήρους. Συνηθισμένο φαινόμενο αποτελούσε, εξάλλου, η εποχική απασχόληση των χωρικών σε τομείς, όπως η αλιεία, το θαλάσσιο εμπόριο και βιοτεχνικές δραστηριότητες σχετικές με την εξυπηρέτηση βασιικών οικοδομικών και διατροφικών αναγκών, όπως η παρασκευή κεραμιδιών και τούβλων, η λειτουργία ασβεστοκαμίνων, μύλων κ.λπ. Γενικά, στους υπήκοους επιτρέπονταν οι βιοτεχνικές δραστηριότητες στον βαθμό που δεν ανταγωνίζονταν τις αντίστοιχες της μητρόπολης. Κάτω από αυτούς τους όρους λειτουργήσαν στην Κέρκυρα και στη Ζάκυνθο εργαστήρια επεξεργασίας πρώτων υλών (βαμβάκι, βασιικές ύλες όπως το πρινοκόκι, δέρματα κ.λπ.), που είτε παράγονταν επί τόπου είτε διακινούνταν μέσω των νησιών στη Βενετία, αφού πρώτα είχαν υποστεί μία βασική επεξεργασία.

Από πολιτική άποψη η κύρια διάκριση ανάμεσα στις πρώτες δύο κατηγορίες και στις υπόλοιπες ήταν η δυνατότητα άσκησης διοικητικών αξιωμάτων, την οποία διατηρούσαν τόσο οι φεουδάρχες όσο και οι «λαϊκότεροι» από τους πολίτες μέσω της συμμετοχής τους στις Κοινότητες. Μία άλλη διάκριση, αυτή τη φορά ανάμεσα στις τρεις πρώτες κατηγορίες και την τέταρτη, δηλαδή τους κάτοικους της υπαίθρου, αφορούσε στην απαλλαγή

των πρώτων από κάθε υποχρέωση παροχής προσωπικής εργασίας προς το δημόσιο, κάτι που, αντίθετα, ίσχυε για τους χωρικούς, οι οποίοι επιπλέον επιβαρύνονταν και φορολογικά. Σε αυτού του είδους τις υπηρεσίες, τις λεγόμενες αγγαρείες, καλούνταν αρκετά συχνά οι κάτοικοι της υπαίθρου σε διάφορες περιστάσεις: στην καστροκισία, στην υπηρεσία στις φρουρές, στον στόλο και στις γαλέρες, στις κατασκευές δρόμων κ.λπ. Η επιλογή γινόταν βάσει καταλόγων που συνέτασσαν οι εκπρόσωποι των αγροτικών κοινοτήτων με γνώμονα τον αριθμό των ανθρώπων που ζητούσε κάθε χρόνο η κεντρική διοίκηση από τις κτήσεις της. Οι αγγαρείες ήταν στο σύνολό τους ιδιαίτερα επίπονες για τους υπόχρεους, καθώς σήμαιναν όχι μόνο απώλεια εισοδήματος αλλά, συχνά, ακόμη και της ζωής τους. Η προοπτική να καταργηθεί η απαλλαγή των Ζακύνθιων ποπολάρων από την υπηρεσία στις φρουρές, σε συνδυασμό με τον αποκλεισμό τους από την τοπική αυτοδιοίκηση, που πίκραινε ιδιαίτερα τους ισχυρότερους από αυτούς, τους οδήγησε στην εξέγερση του 1628, που διάρκεσε τέσσερα έτη και έμεινε γνωστή ως «ρεμπελιό των ποπολάρων».

Τα μέλη των Κοινοτήτων των νησιών, ανεξάρτητα από την φεουδαλική ή «λαϊκή» προέλευσή τους, είχαν κατά τρόπο ουσιαστικό διαφοροποιηθεί και εισοδηματικά από τους υπόλοιπους αστούς που βρίσκονταν έξω από το κοινοτικό σώμα και περίμεναν την κατάλληλη ευκαιρία να εισέλθουν σε αυτό. Η συμμετοχή στην κοινοτική αυτοδιοίκηση, πέρα από το απορρέον κοινωνικό κύρος και το δικαίωμα ειλογής σε έμμισθα ή τιμητικά δημόσια αξιώματα, έδινε επίσης στους πολίτες τη δυνατότητα να διεκδικήσουν με καλές προϋποθέσεις την είσπραξη δημόσιων προσόδων.

Εμπόριο και ναυτιλία

Το εμπόριο αποτελούσε μία διέξοδο για τους Επτανήσιους, αφού τους επέτρεπε αφενός να καλύπτουν ως κοινωνίες τις διατροφικές τους ανεπάρκειες και αφετέρου να αυξάνουν ως άτομα τα εισοδήματά τους, συμμετέχοντας στα εμπορικά ταξίδια ή επενδύοντας σε συμμετοχικές εταιρείες θαλάσσιου εμπορίου, που συστήνονταν με

102.

μεγάλη συχνότητα στα ιονικά λιμάνια. Αυτή η τελευταία δραστηριότητα απασχολούσε ευκαιριακά ή σταθερότερα μία μεγάλη μερίδα του πληθυσμού, ανεξάρτητα από κοινωνική θέση, εισόδημα και τόπο διαμονής (πόλεις, περιφερειακοί χώροι, ύπαιθρος).

Οι υπήκοοι, όταν εμπορεύονταν, είχαν θέση υποτελή, σε σχέση με τους «γνήσιους» Βενετούς, αφού η Dominante εφάρμοζε μία αυστηρά προστατευτική πολιτική, προκειμένου να διασφαλίζει την πλεονεκτική θέση των εμπορευόμενων ευπατριδών και τις μεταπρατικές λειτουργίες της πρωτεύουσας. Τούτο βέβαια δεν σημαίνει σε καμία περίπτωση ότι η Βενετία επιθυμούσε τον πλήρη εξοβελισμό των υπηκόων από τις θαλάσσιες μεταφορές. Άλλωστε είχε συμφέρον από αυτές τις δραστηριότητες, αφού έτσι εξασφάλιζε την επισιτιστική επάρκεια των κτήσεων, μεγάλο μέρος από τις ανάγκες διαβίωσης της ίδιας της πρωτεύουσας, καθώς και την επαγγελματική απασχόληση των εντόπιων εμποροναυτικών. Η διατήρηση ενός αξιόμαχου εμπορικού στόλου στο «Κράτος της Θάλασσας» ήταν εξίσου επωφελής για τη Γαληνοτάτη, αφού ο στόλος αυτός θα μπορούσε, στην ανάγκη, να χρησιμοποιηθεί και για πολεμικούς σκοπούς, για την κάλυψη των κενών που άφηναν τα ακανόνιστα δρομολόγια των κρατικών εμπορικών γαλερών και του εμπορικού στόλου των Βενετών ευγενών και cittadini κ.λπ.

Οι έμποροι και οι πλοιοκτήτες του Ιονίου, που ξεπέρασαν τον μέσο όρο και ενεπλάκησαν στο δυτικομεσογειακό και το ατλαντικό εμπόριο ήταν εκείνοι που μετά τα πρώτα σημάδια κάμψης της βενετικής ναυτιλίας (διακοπή των δρομολογίων των κρατικών νηοπομπών και περιορισμός των πλοίων που ανήκαν σε «γνήσιους»

Βενετούς) κατόρθωσαν να ενταχθούν πληρέστερα στα βενετικά ναυτιλιακά κυκλώματα, κινητοποιώντας από την πρωτεύουσα δίκτυα ανταποκριτών, βασισμένα στην αποτελεσματικότητα των οικογενειακών δομών.

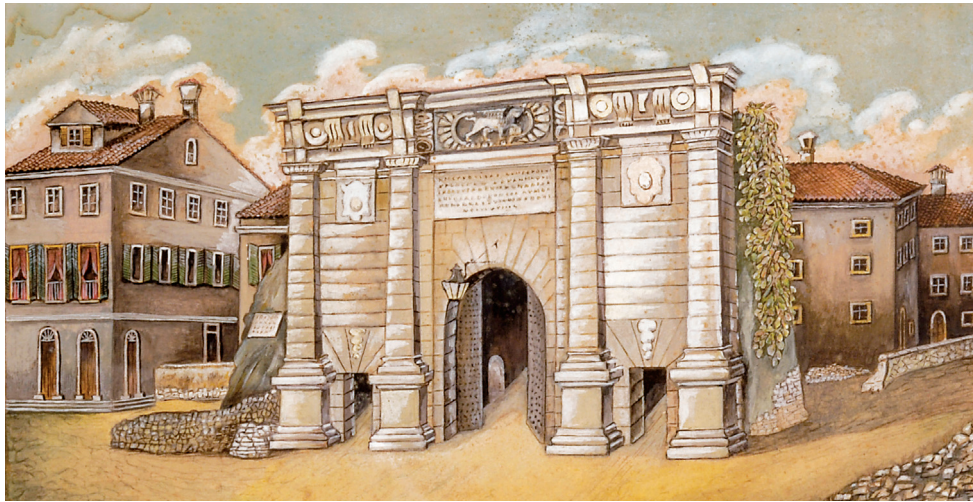
Από τις διακινήσεις του ιονικού στόλου, οι εσωτερικές αποσκοπούσαν κυρίως στην ικανοποίηση των διατροφικών ανεπαρειών των νησιών. «Όλα τα νησιά της Μεσογείου, εκτός από κάποιες εξαιρέσεις, ήταν τόποι που πεινούσαν», γράφει ο Μπρωντέλ. Η εξάρτηση από την οθωμανική στεριά ήταν μονόδρομος. Για τούτο δεν ευθυνόταν το άγονο του εδάφους ή οι κλιματολογικοί όροι –εξαιρούνται τα Κύθηρα–, αλλά η δυσαναλογία ανάμεσα στον τοπικό πληθυσμό και στην αγροτική παραγωγή, η οποία σε μεγάλο βαθμό οφειλόταν στη διασύνδεση της εγχώριας γεωργίας με μονοκαλλιέργειες (κυρίως κρασί, σταφίδα και ελαιόλαδο) που ανταποκρίνονταν σε ζήτηση εξωτερική.

Κύριο χαρακτηριστικό των ιονικών εμποροναυτικών δραστηριοτήτων αυτής της περιόδου είναι ο έντονα συγκυριακός χαρακτήρας τους. Έτσι, τα ναυτιλιακά κέντρα μετατοπίζονται με σχετική ευκολία από την Κέρκυρα στη Ζάκυνθο, στη Λευιάδα και τέλος στην Κεφαλονιά και στην Ιθάκη.

Terminus post quem για μία ιδιαίτερη ναυτιλιακή ανάπτυξη στο νησιωτικό σύμπλεγμα του Ιονίου θα πρέπει να θεωρήσουμε την απόφαση των Βενετών, στα 1501, να ορίσουν τα λιμάνια της Κέρκυρας και της Ζακύνθου ως υποχρεωτικούς σταθμούς για τα πλοία που ταξίδευαν από την Ανατολή προς τη Βενετία, και αντίστροφα, αντικαθιστώντας ουσιαστικά τη Μεθώνη και την Κορώνη, οι οποίες στα 1500 πέρασαν σε οθωμανικά χέρια.

103.

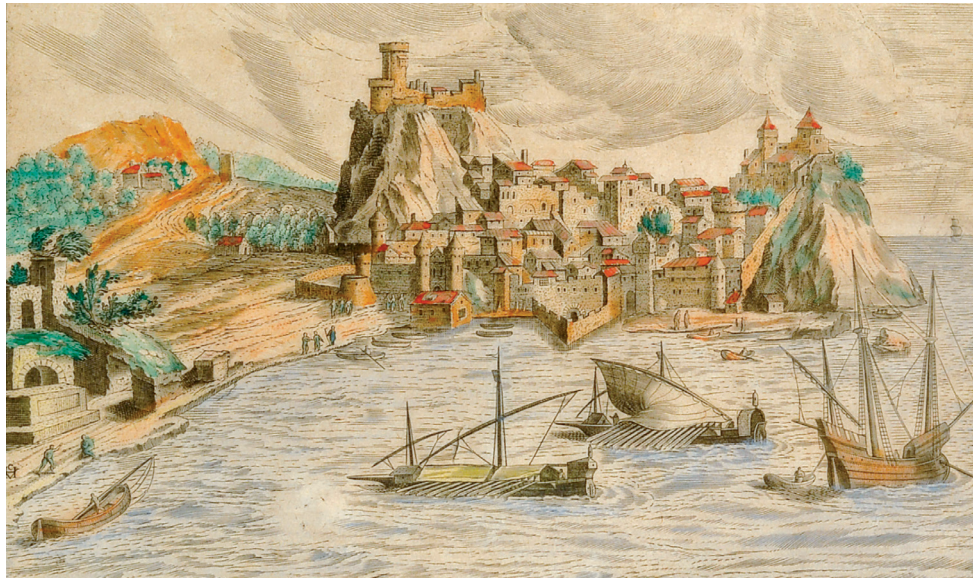
104.

Τα δύο νησιά του Ιονίου απέκτησαν ένα νέο ρόλο στο αναδιαρθρωμένο εμπορικό σύστημα της Βενετίας με τη μετατροπή τους: α) σε χώρους συγκέντρωσης των προς εξαγωγή εμπορευμάτων της Ηπείρου και της Πελοποννήσου, β) σε αποθήκες διαμετακόμισης για τα ακριβά προϊόντα της Ανατολής, που προορίζονταν για τη Βενετία, γ) σε λιμάνια προσέγγισης και ναυπηγοεπισκευαστικά κέντρα του κρατικού εμπορικού και πολεμικού στόλου, καθώς και δ) σε κέντρα συλλογής πληροφοριών τόσο για τις εμποροναυτιλιακές δραστηριότητες όσο και για τα τεκταινόμενα στην Οθωμανική αυτοκρατορία και στο ισπανοκρατούμενο Βασίλειο της Νάπολης.

Η Κέρκυρα, «μάτι της Αδριατικής» και θύρα της Ανατολής, είχε αρχίσει ήδη από το δεύτερο μισό του 15ου αιώνα να εμφανίζει όψη ναυτόπου. Στα 1534 απογράφηκαν στην πόλη και στα προάστια 1.394 «άνθρωποι της θάλασσας» (639 σε πλοία του εμπορικού ναυτικού και 755 στην «αρμάδα»), αριθμός που αντιστοιχούσε στο 35% του ενεργού ανδρικού πληθυσμού. Από το 1496 έως το 1538 ο τοπικός στόλος απαρτιζόταν από 150 περίπου πλοία μικρού, κυρίως, και μεσαίου εκτοπίσματος με μέση χωρητικότητα τους 60 τόννους, ενταγμένα κατά κανόνα στο κρατικό ναυτιλιακό κύκλωμα. Οι γρίποι, τα σιράτζα και οι καραβέλες της Κέρκυρας ασκούσαν παράλληλα και ενεργητικό εξαγωγικό εμπόριο. Τις «αυτόνομες» δραστηριότητες του κερκυραϊκού εμπορίου είχαν παρωθήσει αφενός τα κίνητρα που εκχωρήθηκαν στους έμπορους της Ανατολής από τις ευρωπαϊκές δυνάμεις που ανταγωνίζονταν τον κυρίαρχο ρόλο της Βενετίας στο εμπόριο της Αδριατικής και της Ανατολικής Μεσογείου (Αγκώνα, Βασίλειο της Νάπολης), και αφετέρου η ζήτηση που είχε εκδηλωθεί για την παροχή υπηρεσιών μεταφοράς προς τους Οθωμανούς έμπορους που συναλλάσσονταν στις εμποροπανηγύρεις των ιταλικών ακτών της Αδριατικής (κυρίως του Λαντσάνο και του Ρεκανάτι).

Η προσπάθεια της Γαληνοτάτης να περιορίσει την επέκταση των υπηκόων της σε αγορές που ζημίωναν τα πολιτικά και οικονομικά συμφέροντά της ήταν άμεση (1514 κ.εξ.) και εκδηλώθηκε με τη μορφή πρόσθετων φορολογικών επιβαρύνσεων στους γρίπους που εισήγαγαν εμπορεύματα στο λιμάνι της Κέρκυρας, καθώς και με την απόρριψη του αιτήματος των Κερκυραίων να συναλλάσσονται στις εμποροπανηγύρεις του Λαντσάνο και του Ρεκανάτι. Σε μία δεύτερη φάση, στο τρίτο τέταρτο του 16ου αιώνα, η τοπική ναυτιλία επλήγη από τη μετατροπή της πόλης της Κέρκυρας σε πολεμική βάση υψίστης ασφαλείας, στο πλαίσιο μιας συνολικής πολιτικής για τη συγκρότηση εδραίων πόλων αντίστασης στον οθωμανικό κίνδυνο. Η ολοκλήρωση των έργων του τειχισμού και η συγκέντρωση εκεί πολυάριθμων στρατιωτικών δυνάμεων, από τη μία περιέβαλλαν με ασφάλεια τις δραστηριότητες των κατοίκων, από την άλλη όμως αφαιρούσαν ένα αναγκαίο έρεισμα της εμπορικής πράξης: την ελευθερία των κινήσεων.

Σταδιακά η σκυτάλη του ναυτιλιακού κέντρου πέρασε στη Ζάκυνθο, όπου στα τέλη του 16ου αιώνα η παραγωγή της σταφίδας είχε προσελκύσει το έντονο ενδιαφέρον της διεθνούς εμπορικής κοινότητας, κάτι που ισχύει και για την Κεφαλονιά. Μετά την απώλεια της Κύπρου (1571) οι ενέργειες των Βενετών στράφηκαν στην ενίσχυση του πολεμικού ναυτικού τους, ανοίγοντας τον δρόμο για την ένταξη και μη προνομιούχων εμποροναυτικών στους συντελεστές του κρατικού μεταφορικού δικτύου. Αυτή ακριβώς την περίοδο οι Ζακύνθιοι έμποροι που δραστηριοποιούνταν στην Αγγλία ανέλαβαν να διατηρήσουν ενεργό την εμπορική γραμμή που συνέδεε τη Βενετία και τις κτήσεις της στο Λεβάντε με την Αγγλία. Υποκατέστησαν έτσι τους Βενετούς σε μία μεταβατική περίοδο, στο μεσοδιάστημα από την εκδήλωση μιας σοβαρής κρίσης στη βενετική εμπορική ναυτιλία μέχρι την πλήρη επικράτηση των «Βορείων» στο εμπόριο της Ανατολικής Μεσογείου (από το 1620 κ.εξ.). Αρχετοί Ζακύνθιοι έμποροι-πλοι-

105.

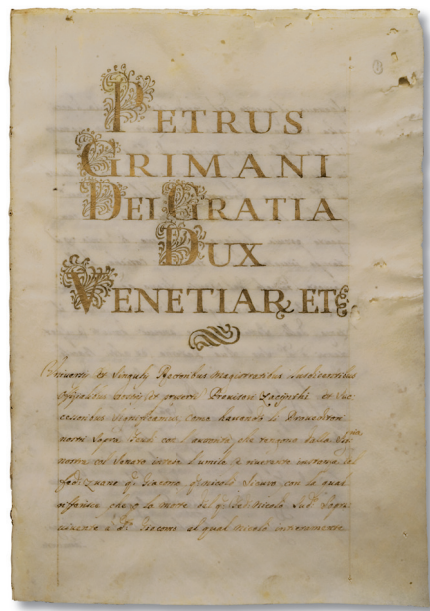
οκτήτες (Σουμμάκη, Σαμαριάρη, Κουβλή, Μεταξά κ.ά.) είχαν συγκροτήσει ισχυρά οικογενειακά δίκτυα και διενεργούσαν τις συναλλαγές τους με χρηματοδότηση τόσο Άγγλων εμπόρων όσο και Εβραίων που είχαν εγκατασταθεί στη Βενετία, προερχόμενοι από την Πορτογαλία. Οι εξαιρετικές αυτές περιπτώσεις περιβάλλονται από μεγάλο αριθμό συναδέλφων τους μικρότερου βεληνεκούς. Στο σύνολό τους σχημάτισαν ένα πυκνό τοπικό εμποροναυτιλιακό δίκτυο που αφενός απασχολείτο στη συλλογή της σταφίδας στη Ζάκυνθο, στην Κεφαλονιά και στην Πελοπόννησο, και αφετέρου εφοδίαζε τα ελληνικά και τα αγγλικά πλοία που εξήγαν κατευθείαν στην Αγγλία. Έλληνες και Άγγλοι είχαν συνάψει ισχυρή εμπορική συμμαχία, τοποθετώντας τη Βενετία στη θέση του κοινού εχθρού. Αμοιβαία ήταν και τα οφέλη αυτής της αγγλοελληνικής σύμπραξης, που ωστόσο υπήρξε βραχύβια, αφού με το πέρασμα στον 17ο αιώνα η αύξηση των φόρων εισαγωγής στην Αγγλία για τους ξένους έμπορους συνεπέφερε τον αποκλεισμό των Ελλήνων από την απευθείας μεταφορά σταφίδας προς τη Γηραιά Αλβιόνα.

Η Λευκάδα υπήρξε ο τρίτος κατά χρονική σειρά «ναυτοτοπος» του Ιονίου στους νεότερους χρόνους. Λευκαδίτικα πλοία εμφανίζονται στο λιμάνι της Βενετίας ήδη από τις αρχές του 16ου αιώνα. Η οθωμανική κατοχή δεν έθετε προσκόμματα

στην ελεύθερη ανάπτυξη του τοπικού στόλου, μέρος του οποίου ήδη από τον 16ο αιώνα είχε επιδοθεί σε πειρατικές δραστηριότητες. Εντυπωσιακά ποσοτικά στοιχεία για τη δυναμικότητα της τοπικής ναυτιλίας αντλούμε από επιστολή του Στάθη Μαρίνου (1623) προς τον Δούκα του Νεβέρ, τον οποίο καλούσε να καταλάβει το νησί, υποστηρίζοντας ότι αυτό διέθετε τότε 40 μεγάλα πλοία (vascelli) που ταξίδευαν στο Μαγκρέμπ, στη Βενετία και σε άλλα λιμάνια της οθωμανικής Ανατολής, καθώς και 500 βάρκες που μετέφεραν σιτάρι και κρασί στην Κέρκυρα, στη Ζάκυνθο και αλλού. Η μετάβαση στη βενετική κυριαρχία και η απώλεια της εμπορικής ελευθερίας που

βίωναν οι Λευκαδίτες επί οθωμανικής κατοχής συνεπέφεραν κατά τα φαινόμενα τον μαρasmus της ναυτιλίας του νησιού, που περιορίστηκε σε μεταφορές και μικροεμπόριο με τις γειτονικές περιοχές.

Ο 18ος αιώνας ανήκει ολοκληρωτικά στην Κεφαλονιά και στην Ιθάκη. Στα κατάστιχα του Υγειονομείου του Αργουσολίου για τις περιόδους 1770-1772 και 1790-1791 καταγράφονται δεκάδες αφίξεις πλοίων με πλοίαρχους Κεφαλονίτες, τόσο από τη Βενετία όσο και από την Αγκώνα, τη Νάπολη και το Λιβόρνο. Ο Σικελός περιηγητής Saverio Scrofanì που επισκέφθηκε το Ιόνιο τη διετία 1794-1795 εκτιμούσε ότι η Κεφαλονιά διέθετε τότε 200 πλοία

106.

και 5.000 βάρκες. Στους ίδιους αριθμούς καταλήγουν και γαλλικές πηγές για το επόμενο έτος.

Για να φτάσουν σε αυτή τη ναυτιλιακή άνθηση οι Κεφαλονίτες, αλλά και οι Ιθακήσιοι, είχαν κατορθώσει προηγουμένως να ξεπεράσουν τα δεσμευτικά μέτρα της βενετικής εμπορικής πολιτικής, εγγράφοντας τα πλοία τους στα νηολόγια του γειτονικού οθωμανικού Μεσολογγίου. Την τακτική αυτή την είχε αντιληφθεί ο Βενετός γενικός προνοητής της Ανατολής Φραντσέσκο Γκριμάνι, ο οποίος μάλιστα υπολόγισε ότι τα ποσά που είχαν επενδύσει οι Επτανήσιοι στο ναυτικό του Μεσολογγίου και του Αιτωλικού ανέρχονταν στο 1/3 της συνολικής αξίας αυτών των στόλων. Η αρχαιική έρευνα επιβεβαίωσε τη μεγάλη επτανησιακή συμμετοχή στο ναυτικό του Μεσολογγίου, όχι όμως και του Αιτωλικού. Τα ίδια δεδομένα ενίσχυσαν επίσης την υπόθεση ότι η ανάδειξη και η ανάπτυξη του Μεσολογγίου σε ναυτότοπο οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην προαναφερόμενη συγκυρία που έστρεψε στη λιμνοθάλασσα μεγάλο μέρος των καραβοκώρηδων κυρίως της Κεφαλονιάς.

Η αγροτική παραγωγή

Το εμπόριο, ιδιαίτερα το θαλάσσιο, έδινε τη δυνατότητα αποκόμισης μεγάλων κερδών σε σύντομο χρονικό διάστημα. Ακόμη όμως και οι τακτικότεροι εμπορευόμενοι προτιμούσαν την εισοδηματική ασφάλεια και το κοινωνικό κύρος που απέρρεε από την κατοχή και εκμετάλλευση γαιών και γενικά ακίνητης περιουσίας.

Η γη στα νησιά του Ιονίου ανήκε στον ηγεμόνα, τη Βενετία, που την είχε εκχωρήσει με τη μορφή φέουδου σε ιδιώτες, Δυτικούς και Έλληνες, στην Εκκλησία, Καθολική και Ορθόδοξη, και σε μικροκαλλιεργητές. Το βενετικό δημόσιο είχε στη διάθεσή του ένα μεγάλο μέρος ακαλλιεργητων εδαφών, με τα οποία αντάμειβε υπήκοους για τις υπηρεσίες τους. Ανάμεσα στα μεγάλα φέουδα παρεμβάλλονταν αναρίθμητοι μικροί αγροτικοί κλήροι. Ο εκτεταμένος κατακερματισμός της γης με τη διανομή μικρών κτημάτων σε μεγάλο αριθμό αγροτών δυσχέραινε σημαντικά την επιβολή καλλιεργειών που θα κάλυπταν τις διατροφικές ανάγκες των κατοίκων. Με αυτούς τους όρους, σε συνδυασμό με την επιβολή εμπορευματικών καλλιεργειών, θα μπορούσε να εξηγηθεί ευχερέστερα γιατί στα νησιά του Ιονίου η τοπική σιτοπαραγωγή δεν επαρκούσε για διάστημα μεγαλύτερο των τριάντεσσάρων μηνών, συντηρώντας την εξάρτησή τους από τις αγορές

της απέναντι γης, οθωμανικής και ιταλικής.

Πέρα από τον κατακερματισμό της αγροτικής ιδιοκτησίας, προβλήματα στην αγροτική ανάπτυξη των νησιών προκαλούσε η άρνηση των φεουδαρχών και της Εκκλησίας να πραγματοποιήσουν επενδύσεις στη γη. Τα έξοδα για καλλιέργεια, για βελτίωση του εδάφους και για αγορά αγροτικών εργαλείων βάρυναν αποκλειστικά τους αγρολήπτες, μειώνοντας κατά πολύ τόσο τα περιθώριά τους για κέρδη όσο και τα κίνητρα για εντατικοποίηση της εργασίας τους.

Οι ξηρασίες, οι πλημμύρες, η αναγκαστική αγρανάπαυση και οι ανταγωνιστικές καλλιέργειες κατέστρεφαν συχνά τη σοδειά, όχι όμως και την υποχρέωση του αγρολήπτη να καταβάλλει τον ετήσιο κανόνα στον γαιοκτήμονα. Τότε παραμόνευε ο κίνδυνος του δανεισμού που γινόταν συνήθως με όρους άνισους. Στην Κέρκυρα ο συνηθέστερος τύπος δανείου που χορηγούσαν οι αστοί, Χριστιανοί και Εβραίοι, σε χωρικούς, το γνωστό «προστύχι», εξοφλείτο σε είδος κατά τη διάρκεια της συγκομιδής και πρακτικά οδηγούσε στην καταχρέωση των χωρικών, συχνά τεχνητή. Ο δανειστής προαγόραζε τη σοδειά του κραιοιού, του λαδιού ή των δημητριακών, επιβάλλοντας αριετά χαμηλές τιμές. Όταν εισέπραττε το δάνειο, οι τιμές της αγοράς, άρα και το κέρδος του, έφταναν ακόμη και στο διπλάσιο. Άλλοτε αρνείτο σκόπιμα επί σειρά ετών να εισπράξει το χρέος. Το έκανε μόνο όταν ο χωρικός αδυνατούσε πλέον να ανταποκριθεί. Επέβαλλε τότε τις δικές του τιμές και προχωρούσε σε κατάσχεση των υποθηκευμένων περιουσιακών στοιχείων του καλλιεργητή (αμπέλια, ελιές, ζώα, σπίτια, προσωπικά είδη).

Το προστύχι και η εν γένει καταπίεση του κερκυραϊκού αγροτικού κόσμου οδήγησαν το 1652 στην εξέγερση των χωρικών στο βαϊλάτο του Αγύρου. Αναταραχές με

ανάλογες αφετηρίες εκδηλώθηκαν στην ύπαιθρο της Κέρκυρας και των άλλων νησιών του Ιονίου και κατά τον επόμενο αιώνα. Δεν είναι, λοιπόν, παράδοξο ότι στα 1724 οι βενετικές αρχές είχαν υπολογίσει τον αριθμό των ληστών (banditi) που δρούσαν στα Επτάνησα στους 3.000. Οι Βενετοί επιχειρήσαν ήδη από τον 16ο αιώνα αντιμετώπισουν τις παρενέργειες της καταχρέωσης των αγροτών. Σε τούτο στόχευαν μέτρα, όπως απόφαση του 1559 που πρόβλεπε την καταγραφή των προστυχιών που συνάπτονταν στην Κέρκυρα από νοτάριο εκλεγμένο από το Συμβούλιο, αλλά και η ίδρυση ενεχυροδανειστηρίων (monti di pietà) στα τέλη του 17ου αιώνα σε όλα τα Επτάνησα. Τα μέτρα αυτά περιορίσαν σε κάποιο βαθμό

108.

την ένταση του φαινομένου, χωρίς όμως να μπορέσουν να αντιμετωπίσουν τα ουσιαστικά αίτιά του. Το προστύχι διατηρήθηκε μέχρι τα χρόνια της αγγλοκρατίας, καθώς είχε καταστεί όρος αναγκαίος για τη λειτουργία της αγροτικής οικονομίας. Οι περισσότεροι χωρικοί ήταν μικροϊδιοκτήτες. Δεν ήλπιζαν στην προστασία φεουδάρχου. Ζούσαν από τα μικροκτήματά τους και από όσα αναλάμβαναν να καλλιεργήσουν μέσω διάφορων αγροτικών συμβάσεων. Η ανάγκη τους για δανεισμό αυξανόταν όσο πλησίαζε η ώρα της παραγωγής, γι' αυτό και ήταν πρόθυμοι να δεχθούν και τους πλέον επαχθείς όρους των πιστωτών τους. Οι παρανομίες στην εφαρμογή του προστυχίου σπάνια καταγγέλλονταν, λίγοι οφειλέτες φυλακίζονταν, συνήθως για μικρό χρονικό διάστημα, προς παραδειγματισμό. Πάγια τακτική των πιστωτών ήταν η «εις το διηνεές» εκμετάλλευση των άμεσων παραγωγών και όχι η φυσική εξαφάνισή τους.

Η Γαληνοτάτη από την πλευρά της αντιμετώπιζε τις κτήσεις ως βάσεις ανεφοδιασμού των εμπορικών και πολεμικών της πλοίων ή/και ως τροφοδότες της αγοράς της σε συγκεκριμένα αγροτικά προϊόντα: το αλάτι από την Κέρκυρα, τη Ζάκυνθο και τη Λευιάδα, τη σταφίδα από τη Ζάκυνθο και την Κεφαλονιά, το λάδι από την Κέρκυρα. Γνώριζε ότι τα περισσότερα νησιά μπορούσαν εύκολα να εξασφαλίσουν τις αναγκαίες ποσότητες δημητριακών από την απέναντι οθωμανική στεριά, χάρη σε εμπορευματικές καλλιέργειες, όπως της αμπέλου τον 16ο αιώνα στην Κέρκυρα ή της σταφίδας στην Κεφαλονιά και τη Ζάκυνθο στα τέλη του 16ου και στον 17ο αιώνα. Διαφορετική ήταν βέβαια η κατάσταση στα Κύθηρα, όπου το

έδαφος ήταν άνυδρο και άγονο και οι λιγοστοί κάτοικοί του υπέστησαν αρκετές φορές την πείνα. Η Βενετία ενδιαφερόταν, ωστόσο, ιδιαίτερα και για την αύξηση των φορολογικών της εσόδων από τη διακίνηση προϊόντων με μεγάλη ζήτηση. Γι' αυτό και ενθάρρυνε την παραγωγή εμπορευματοποιημένων αγροτικών ειδών, όπως της σταφίδας. Η φήμη που είχε αποκτήσει η επανησιακή σταφίδα στην αγγλική αγορά οδηγούσε σε μεγάλα κέρδη έμπορους, αλλά και καλλιεργητές που εγκατέλειψαν αγροτικά είδη αναγκαία για τη διατροφή τους. Οι Βενετοί επιχείρησαν να μεταβάλουν την κατάσταση μέσω της υπέρμετρης αύξησης των φόρων εξαγωγής της σταφίδας, απέτυχαν, ωστόσο, όχι μόνο λόγω του σκληρού εμπορικού ανταγωνισμού με την Αγγλία, αλλά και εξαιτίας των κινήτρων καλλιεργητών και εμπόρων, που δεν δίσταζαν να καταφύγουν ακόμη και στο λαθρεμπόριο. Η αδυναμία των Βενετών να επιβάλουν τις δικές τους πολιτικές, ειδικά όταν αυτές συγκρούονταν με συμφέροντα τοπικά και διεθνή, προκάλεσαν την κατάρρευση της οικονομίας της Κεφαλονιάς τον 17ο αιώνα.

Η προσπάθεια της Βενετίας να προσανατολίσει τους υπηκόους της στην ισορροπημένη καλλιέργεια ειδών διατροφής και εμπορευματοποιημένων προϊόντων είχε εκδηλωθεί και νωρίτερα. Όταν στο δεύτερο μισό του 16ου αιώνα η μείωση της σιτοπαραγωγής της Σικελίας και της Απουλίας προκάλεσε σειρά λιμών στις μεσογειακές πόλεις, η Βενετία επέλεξε να στηριχθεί περισσότερο στη δική της παραγωγή, για να αποδεσμευτεί από την πολιτική και οικονομική εξάρτηση που σήμαινε η εισαγωγή βασικών ειδών διατροφής από εχθρικά ή ανταγωνιστικά

109.

κράτη (Οθωμανική αυτοκρατορία, Βασίλειο Νάπολης). Την πολιτική αυτή την εφάρμοσε και στην Ανατολή. Στην Κέρκυρα ο Τζακαρία Μοροζίνι (1557) έδωσε κίνητρα για την ενίσχυση της σιτοκαλλιέργειας και τη μετατροπή σε σιτοπαραγωγές πολλών από τις εκτάσεις που έως τότε ήταν καλυμμένες από αμπέλια. Τα αποτελέσματα δεν δικαιώσαν εν τέλει τους Βενετούς, αφού οι αγρότες επέμειναν στις εμπορευματοποιημένες καλλιέργειες με τα μεγάλα, αν και βραχυπρόθεσμα, κέρδη. Μόνο στην Κέρκυρα η κατάσταση διαφοροποιήθηκε κάπως τον 18ο αιώνα, χάρη στο ελαιόλαδο που αντιπροσώπευε τον μεγάλο όγκο των βενετικών εισαγωγών λαδιού (το 78% την περίοδο 1738-1743 και το 54% από το 1760 μέχρι το 1766).

Ένα αγροτικό καθεστώς που είχε παγιωθεί στη διάρκεια αιώνων δεν ήταν δυνατόν να αλλάξει με ένα διάταγμα. Επιπλέον, η άγνοια νέων αγροτικών τεχνικών καθήλωνε

τη γεωργική παραγωγή. Ακόμη και μετά το τέλος της βενετικής κυριαρχίας το επίπεδο της αγροτικής τεχνολογίας ελάχιστα διέφερε από εκείνο του 14ου αιώνα. Δεν εφαρμόζονταν η αγρανάπαυση, η σπορά γινόταν «στα πεταχτά», στο όργωμα χρησιμοποιούσαν το ξύλινο άροτρο που δεν είχε τη δυνατότητα να ανακινήσει το χώμα περισσότερο από είκοσι εκατοστά, τα δένδρα δεν φυτεύονταν στην αναγκαία απόσταση, τα αρδευτικά έργα έλειπαν.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Την περίοδο 1275-1309 επανήλθαν προσωρινά στη Βυζαντινή αυτοκρατορία.
2. Με τη διανομή των εδαφών της Ρωμανίας (Partitio Terrarum Imperii Romaniae) η Κέρκυρα βρέθηκε στο μερίδιο της Βενετίας, η οποία την παραχώρησε ως φέουδο σε δέκα Βενετούς ευγενείς μέχρι το 1214, οπότε και εντάχθηκε στο Δεσποτάτο της Ηπείρου. Το 1267 το νησί κατακτήθηκε από τους Ανδριανούς, από τους οποίους πέρασε στη Δημοκρατία της Βενετίας.

110.

345.

THE VENETIAN RULE IN THE IONIAN ISLANDS

Gerassimos D. Pagratis

THE VENETIAN RULE OVER THE IONIAN Islands lasted for almost four centuries. It proved as one of the most decisive periods for the area's cultural and historic development, thus constituting an omnipresent reference in the study of the Ionian heritage.

GEOGRAPHY AND CHRONOLOGY

The Ionian Islands were of vital importance for the Venetians, as they were located on their colonial maritime route. This consisted of a number of harbour-towns along a line connecting Venice to the great ports of the Middle East (Syria and Egypt), the Black Sea and Constantinople.

The Ionian Islands, widely known as the «Venetian islands of the East» until 1797, became parts of the Venetian Republic at different times and under diverse circumstances during the period from the 14th until the 17th century. Cythera (Cerigo), granted to the Venetian family of Venier since 1207, became part of the Venetian Republic in 1363; Corfu was incorporated in 1386 and was followed by Parga (1401), Paxos and Vouthroto. Zante's introduction in 1484 coincided with the end of the first Turkish-Venetian War. The incorporation of Cephalonia and Ithaca in 1500 and

1503 respectively succeeded the second Turkish-Venetian War. Finally, the 1684 treaty between the Venetians and the Austrians allowed the former to occupy Lefkas along with the Peloponnese.

ADMINISTRATIVE STRUCTURE

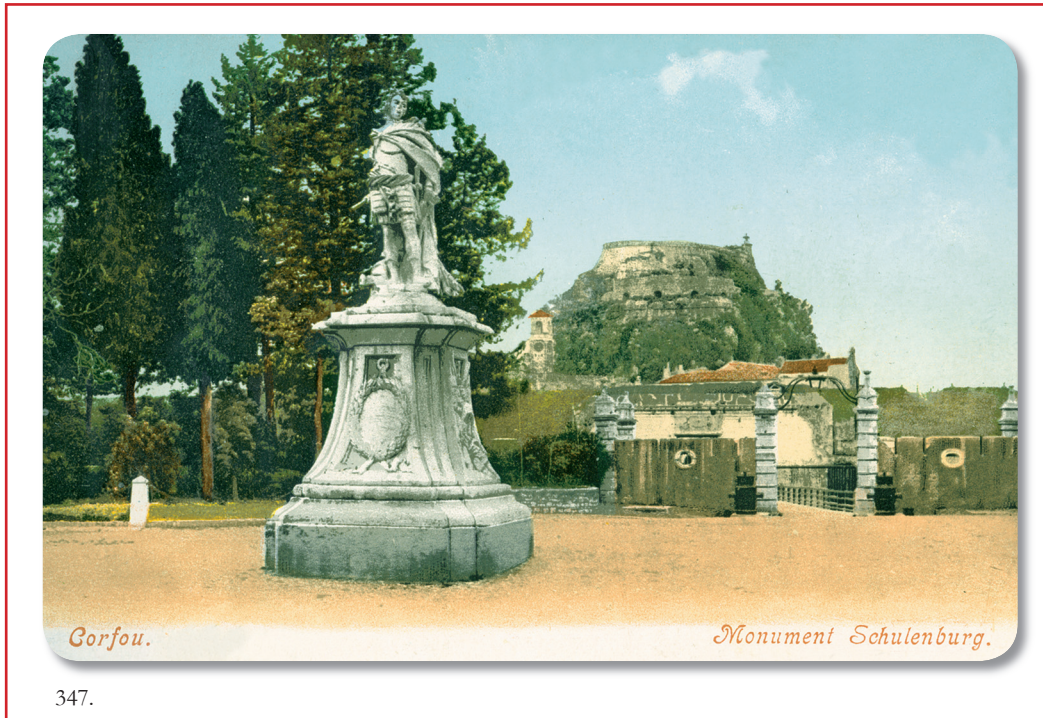
Local Venetian administration (reggimento)

Due to the differentiation in the time and conditions of their annexation, Venice's Ionian occupations shared no administrative uniformity. The offices held by the Venetian administrators varied according to the islands' size, economic and military significance and previous administrative situation. The smaller islands, i.e. Paxos and Ithaca, were attached to Corfu and Zante respectively. At Cythera, an administrator with a two-year tenure serving both as a provveditore and a castellan was appointed. This dignitary had been attached to the administrators of Crete and after 1669 to the provveditore general del Levante. An analogous administration system was established in Zante and Cephalonia. Similarly, Lefkas, the last of the Ionian

Islands to be occupied, was governed by two provveditori (provveditore ordinario and provveditore straordinario with two- and three-year tenures respectively). Corfu's administration system was more complex as a result of its sizeable population, its location's strategic importance and

346.

also the fact that it had passed under the Venetian rule much earlier than the other Ionian Islands. Until the third quarter of the 16th century, the highest administrative position was that of bailo, whose authority had both political and military character. Corfu was provided with a provveditore from as early as the 16th century. The election of the provveditori of Corfu was a quite frequent event, which did not occur at regular intervals. As soon as the provveditore's office was firmly established, the title of capitano was added to it. This change took place in 1574, after the capitano del borgo's office was abolished. The new position involved the construction, maintenance and provisioning of fortresses and fortifications, a responsibility so far born by bailo. Consequently, the latter's authority was confined to the political field; thus his seat was moved to the new town's centre, where the majority of the Corfiot population was concentrated. Decisions were taken by a majority of Venetian dignitaries (baili and/or provveditori) and consuls (consiglieri). Thus, the principle of shared responsibility, a fundamental aspect of Venetian administration, was implemented. Issues of particular importance would be referred to the central authorities in Venice.

In order to keep its dignitaries in the Levant under constant control, the Venetian Republic had established a series of supervising institutions, which reduced the officials' power and considerably minimised transgres-

348.

The beginning of the 16th century witnessed the establishment of provveditore general da mar, a new office with political and judicial authority. Theoretically, this three-year tenured position was based in Corfu and entailed the administration of the Venetian navy. In practical terms, however, the provveditore general da mar would represent the highest political and military authority all over the Venetian dominions of the East. Thus, local administrators were temporarily superseded.

Additionally, the Venetian Republic could inspect its overseas dignitaries by means of a group of special investigators (sindici et inquisitori in Levante). The latter would visit the Venetian dominions at regular intervals (every 4-5 years), in order to identify possible administrative or legal offences, political machinations, cases of the mistreatment of villagers by land owners and other instances of breach of conduct that could disrupt social order and endanger Venice's sovereignty.

349.

The community

The communities' ability to directly contact Venice by means of special representatives regardless of the local administrators' opinion minimised the possibilities of governmental misconduct. The representatives could not only claim their peoples' rights but also directly denounce the reggimento's members.

Communal self-government had preceded the Venetian annexation of the Ionian Islands. The Venetians contributed to its development in many ways. Communities had been established to represent the local populations, both urban and rural, and to exercise authority on a local level defined by the central government. Each year the cittadini would convoke the civil council, by which an assembly of representatives would be elected. The local dignitaries would originate from this assembly.

The civil council's composition in each island depended on the latter's historic development and social structure. The Corfiot civil council included i. members of old feudal families of Byzantine or western origin and also ii. lower-class people such a property owners, members of the clergy, craftsmen and other professionals (merchants, perfume-makers, doctors, clerks, lawyers etc).

The procedures leading to the adoption of a set of terms regarding the inclusion in the community lasted for quite a long time in all Ionian societies. It was only during the first half of the 17th century (1610, 1641) that the community of Corfu managed to produce a

list of fixed conditions, some of which originated from previous periods. The members of the Corfiot civil council should i. have been born in wedlock, ii. have had been natives or had lived on the island for a long period of time, iii. have had resided in the town on a permanent basis and in an owned residence and iv. have had refrained from any kind of labour work; this should have had also been the case for their parents, grandparents and close family members.

The organisation of the communities of Zante and Cythera was similar to the Corfiot one, at least as far as the civil council's 'aristocratic' blockage was concerned. This came as a result of the continuously growing number of candidates, whose majority were not autochthones. The differentiation between the old noble families that lived in the citadel and the groups of newcomers from various Greek regions was particularly apparent in all communal procedures and events. At Cythera, the blocking of the community took place in 1572. The systematic registration of noble births in Libro d'oro (Golden book) was initiated during the same year.

The structure of the civil council at Cephalonia was quite different. The arrival of numerous newcomers in association with the absence of a strong middle-class was directly reflected in the community's disparate composition, which included unbalanced urban and rural elements. Analogous difficulties arose during the process of the establishment of a set of rules determining political behaviour at Lefkas, the last of the Ionian Island to be annexed by Venice.

el porto se chiama la Grande Et Casti Chi hanno el porto hanno
a la Grande Como a voce no scritto.

Castelli i
Terra f

Et in terra ferma Sono piu Castellanij dela terra. e de altre
effont persone parochi medicinali Castelli vestri e in vno vno
Castellano con Compagnij. Et in vlt e vno Caporal
con Compagnij. 3.

Ville

El Territorio La solamano effere villo qe habitando alente
non sono habitati. Aluno ma sono ridute circa villo in
delle Caselli, et nelle scogli et isole Et alle delle due villo
laurore la Terronij dela altra villo Et gli sono ridunt
suntia per la Terra

CORFU

RELATIO VIRI NO. S. SIMEONIS. LEONO.
EST
QVI. FVIT. BAYLVS. ET. CAPITANEVS.

CORCYRE. In nomine Defert vti pmissor Gen
Hiden

Tertia Junij. 1535. Dⁿⁱ xxij.

A

mor et principe S^{mo} nel Tempo che p^{ra} gra^{ta} dela S^{ra} v. Io son stato
proueditor General in questa Cita Non habbi momento de giorno
in giorno ricordargli co ogni debita p^{re}uerencia casama de le
prouisione necessarie alla scorta et Conseruation di questo spor-
tantiss^{mo} loco cum dechinar piu volte parti cularmete li sij bisogni
Non di meno Effondomi Doppo sta p^{ra} gra^{ta} de l'ffata v^{ra} S^{ra} Consequato
Il scripto di questo baylato mi ha parso Conueniente et debito mio
non potendo io esser p^{er}sonalmete, et Transferendossⁱ Il mio Secretario
alli piedi di v^{ra} C^{ma} appresentarli questa mia relative habiudo

SOCIAL STRUCTURE AND EMPLOYMENT

Social stratification

The Ionian populations presented remarkable social differentiation during the Venetian rule. At the same time, however, this was characterised by considerable fluidity and transition between social classes was not uncommon:

- i. The highest position of the social pyramid was occupied by the wealthy land owners (Greeks or Westerners) as a result of their steady income from their fiefs' exploitation. The obligation to offer military support to Venice endowed them with significant prestige. It was this prestige in combination with their noble family tradition that ensured their privileged social rank.
- ii. The *cittadini*, in other words the richest, most successful in social and political terms islanders of the towns, occupied the second rank in social stratification. Although most of them were land owners, the *cittadini* were occasionally involved in commercial and industrial businesses and the leasing of public profits.
- iii. The vast majority of the urban population consisted of large- or small-scale merchants, craftsmen, artisans, occasionally employed professionals etc.
- iv. In the countryside, the majority of the farmers cultivated lands owned by the Church, the vassals and other wealthy islanders, while some of them had been granted small sections of land. Occasionally, villagers were employed in fishery, maritime trade and various industrial activities associated with construction or food processing.

The noble land owners and the *cittadini* differed from the rest of the population in that they could assume administrative positions by participating in the community. Moreover, the urban population (categories i-iii) was not obliged to work for the government, while the villagers (category iv) had to provide both labour and tax money.

Employment

As a result of their social rank and abilities to occupy administrative positions and lease public

profits, the members of the civil council were provided with various sources of income besides their professions. The situation was not as good for the *popolari* (town residents that were not allowed in the civil council). Thus, they had to exercise a variety of jobs on a permanent or occasional basis.

Commerce was of particular importance for the Ionian populations, as it provided all dietary goods that the Ionian production lacked. At the same time, it constituted a significant source of income. The Ionians took part in commercial trips and established numerous trading companies. The latter employed a large section of the Ionian population on a permanent or occasional basis, regardless of their social rank, income and place of residence. Moreover, people in the towns were allowed to exercise a variety of industrial activities as long as their production did not undermine that of the Venetian metropolis.

Despite the great financial benefits stemming from commercial activity, people tended to prefer land exploitation as a source of steady income and, consequently, social status associated with property ownership.

Land belonged to the government, that is to say the Venetian Republic. The latter had granted fiefs to Greek and western vassals, as well as both the Orthodox and the Roman Catholic Churches. Additionally, smaller sections of land had been distributed to farmers. The Venetian government used to offer sections of the uncultivated lands at its disposal in return for various services provided by its subjects. Thus, besides the large fiefs, numerous, considerably smaller shares were distributed. The division of the land in minute segments and its subsequent distribution to a large number of farmers hindered a large enough production of crops to satisfy the islanders' dietary needs. This situation, along with the fact that the Ionian farmers were obliged to produce exportable goods, constituted the main reason for the various instances of wheat shortage that occurred during this period. More problems were caused by the general ignorance regarding novel agricultural methods and the unwillingness of both the Church and the wealthy land owners to carry out land investments.

351.

307

και βρίσκεται στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο της Αθήνας. (Αρχείο 21ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων).

64. *Απόστολος*: λεπτομέρεια από την παράσταση της Ανάληψης του καθολικού της Παναγίας Οδηγήτριας στην Απόλλενα Λευκάδας (1449-1450). Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο.

65. *Ιωάννης ο Προδρόμος* (α' τέταρτο 14ου αιώνα): Φορητή εικόνα από τον ναό της Αγίας Αικατερίνης Κέρκυρας. Εκκλησιαστική Συλλογή Ιερού Ναού Αγίων Πατέρων Κέρκυρας.

66. *Αποτροπαϊκή μορφή*, κλειδί τόξου του Ιερού Ναού του Αγίου Σπυρίδωνα (μέσα 18ου αιώνα): Η επίδραση του ευρωπαϊκού Μπαρόκ είναι ιδιαίτερα έντονη στη διακόσμηση των όψεων των επανησιακών βασιλικών. Κάστρο Αγίου Γεωργίου Κεφαλονιάς. (Φωτ. Τένιας Ρηγάκου).

67. *Εσταυρωμένος λιτανείας* (17ος αιώνας). Κέρκυρα, Ιερός Ναός Αγίου Σπυρίδωνα: Οι μεγάλοι εσταυρωμένοι λιτανείας, με φανερές δυτικές επιδράσεις στην προσπάθεια απόδοσης της τρίτης διάστασης στο σώμα του Χριστού, εμφανίζονται στην κρητική τέχνη από τον 16ο αιώνα. Ο Εσταυρωμένος του Αγίου Σπυρίδωνα αποδίδεται στον γνωστό Κρητικό ιερέα και ζωγράφο Εμμανουήλ Τζάνε Μπουνιαλή, ο οποίος έζησε στην Κέρκυρα στα μέσα του 17ου αιώνα. Μεγάλος αριθμός έργων του σώζονται σε όλα τα Επτάνησα. (Φωτ. Σπύρου Παναγιωτόπουλου).

68. *Μετάσταση Θεοτόκου*: Η εικόνα, με ενδιαφέρουσα εικονογραφία και έντονες δυτικές επιρροές, φέρει περίτεχνο ξυλόλυπτο πλαίσιο. Χρονολογείται στον 18ο αιώνα και πιθανότατα προέρχεται από επανησιακό εργαστήριο ικανού καλλιτέχνη. Μουσείο Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων.

69. *Τετραεγγέλιο* του 16ου αιώνα με επιζωγραφίσεις του 18ου αιώνα, χαρτώο: Ένα από τα σπάνια εικονογραφημένα χειρόγραφα που έχουν σωθεί στα Επτάνησα. Κοσμεύεται με ολοσέλιδες μικρογραφίες των Ευαγγελιστών, ορθογώνια επίτιτλα και αρχικά γράμματα στην αρχή κάθε Ευαγγελίου, τα οποία ακολουθούν πολύ καλά κωνσταντινουπολίτικα πρότυπα του 14ου αιώνα. Στην παράσταση του Ευαγγελιστή Ματθαίου παρατηρείται επέμβαση του 18ου αιώνα, η οποία δεν αποκλείεται να αντιγράφει την αρχική μικρογραφία. Προέρχεται από τη βιβλιοθήκη του μητροπολίτη Σταυρουπόλεως Κωνσταντίνου Τυπάλδου-Ιακωβάτου (1795-1867). Ιακωβάτσει Βιβλιοθήκη Ληξουρίου. (Αρχείο Μαρίνου Κοσμετάτου).

70. *Χριστός Μέγας Αρχιερέυς με ιεράρχες*, φορητή εικόνα (τέλη 16ου αιώνα). Εκκλησιαστικό Μουσείο – Σκευοφυλάκιο Ιεράς Μονής Στροφάδων και Αγίου Διονυσίου. (Φωτ. Σπύρου Παναγιωτόπουλου).

71. *Αγία Ιουστίνια*: Λεπτομέρεια φορητής εικόνας με τους Αγίους Σέργιο, Βάκχο και Αγία Ιουστίνια (τέλη 16ου αιώνα). Η εικόνα φέρει την υπογραφή του μεγάλου Κρητικού ζωγράφου Μιχαήλ Δαμασκηνού και αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα της ιταλίζουσας τεχνοτροπίας του. Η απεικόνιση των τριών αγίων αποτελεί αναφορά στη ναυμαχία της Ναυπάκτου, που έγινε στις 7 Οκτωβρίου 1571, ημέρα της εορτής τους. Οι τρεις άγιοι ποδοπατούν ένα τρικέφαλο δράκοντα που συμβολίζει την οθωμανική δύναμη. Η εικόνα προέρχεται από τον Ιερό Ναό της Τριμάρτυρος, που οικοδομήθηκε στη Γαρίτσα της Κέρκυρας σε ανάμνηση του γεγονότος. Η μεγάλη νίκη ενέπνευσε πολλούς καλλιτέχνες τόσο στη Δύση όσο και στη βενετοκρατούμενη Ανατολή. Ο Μιχαήλ Δαμασκηνός επέλεξε την απόδοση του θέματος με αλληγορικό τρόπο. Στον σύγχρονό του, επίσης Κρητικό ζωγράφο, Γεώργιο Κλόντζα, αποδίδονται δύο εικόνες με την παράσταση της ίδιας ναυμαχίας. Κέρκυρα, Μουσείο Αντιβουινιώτισσας. (Αρχείο 21ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων).

72. *Λευκάδα*, το Κάστρο της Αγίας Μαύρας περί το 1410: Το Κάστρο της Αγίας Μαύρας κατά την περίοδο 1390-1411 υπήρξε η έδρα των Τόκων και ορμητήριο τους για την κατάκτηση της Ηπείρου. (Δημοσιεύτηκε στο: Ν. Βαγενάς, *Το Κάστρο της Αγίας Μαύρας. 1300-1977*, Αθήνα 2001, πίν. 70).

73. *Ασπρον τραχύ από κράμα*, Κράτους Ηπείρου: Χρονολογία

κοπής περίπου το 1248 μ.Χ. Ο οπισθότυπος αναπαριστά πόλη με τείχη, πύργους και πύλη, πιθανώς την Άρτα. Μέγιστη διάμετρος 2,7 εκ. Νομισματικό Μουσείο Αθηνών. (Φωτ. Σπύρου Παναγιωτόπουλου).

74. *Μικρογραφία γαλλικού χειρογράφου* του 15ου αιώνα, που απεικονίζει την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους. Παρίσι, Βιβλιοθήκη Ναυστάθμου.

75. Ο Σέρβος ηγεμόνας Στέφανος Ντούσαν, αυτοκράτορας Σέρβων και Ελλήνων (1348-1355), από τοιχογραφία της Ιεράς Μονής των Αγίων Αρχαγγέλων. Σερβία, Πρίζρεν. (Φωτ. Δημήτρη Λούκα).

76. Ο εμπροσθότυπος ασημένιου νομίσματος του Σέρβου ηγεμόνα Στέφανου Ντούσαν (1348-1355).

77. *Ιδιωτικό συμφωνητικό* από την Κέρκυρα (1359). Υπογραφές μαρτύρων: Το έγγραφο αναφέρεται στη μεταβίβαση αγροτεμαχίων της περιοχής της Παλαιόπολης. Πρόκειται για ένα από τα ελάχιστα σωζόμενα κερκυραϊκά έγγραφα του 14ου αιώνα (Γενικά Αρχεία του Κράτους, Αρχεία Νομού Κερκύρας, Βενετοκρατία, Φ. 109, περιγραμνή).

78. *Montemileto*. Οικόσημο των Τόκων: Το Montemileto της επαρχίας του Avellino υπήρξε ο τόπος προέλευσης των Τόκων, κυρίων των νησιών του νότιου Ιονίου (1362-1479). (Φωτ. Σπύρου Λαωνίτη).

79. Το *Αγγελόκαστρο*, στην Κέρκυρα: Το Αγγελόκαστρο, πιθανότατα κτίσμα του 12ου αιώνα, δεσπόζει της βορειοδυτικής ακτής του νησιού. Λειτουργήσε σε όλη τη διάρκεια της ανδηγαυικής περιόδου και καταλήφθηκε μετά από πολιορκία από τους Βενετούς το καλοκαίρι του 1386. Χρησίμευσε ως καταφύγιο των κατοίκων της ευρύτερης περιοχής κατά τις τουρκικές επιδρομές. (Αρχείο 21ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων).

80. Ο καθεδρικός ναός των Καθολικών στην πόλη της Κέρκυρας: Είναι αφιερωμένος στους Αγίους Ιάκωβο και Χριστόφορο. Αρχικά υπήρχε στη θέση του ναός του Αγίου Ιακώβου, που διέθετε και μονόκλινο νοσοκομείο –κυρίως για τους διερχόμενους προσκυνητές, οι οποίοι κατευθύνονταν προς τους Αγίους Τόπους. Στις αρχές του 17ου αιώνα κτίστηκε στη θέση αυτού ο νέος ναός, ο οποίος το 1632 έγινε καθεδρικός και μεταφέρθηκαν σ' αυτόν τα λείψανα των Αγίων Ιάσωνος και Σωσιπάτρου, καθώς και του Αγίου Αρσενίου, από την παλαιά μητρόπολη των Καθολικών, που βρισκόταν στο Παλαιό Φρούριο. Ο ναός των Αγίων Ιακώβου και Χριστοφόρου υπέστη μετατροπή το 1659 και ανακαινίστηκε το 1709, το 1743 και το 1905. Το 1943 κήκε κατά τους γερμανικούς βομβαρδισμούς και το 1970 εγκαινιάστηκε εκ νέου στη σημερινή μορφή του. (Φωτ. Σπύρου Παναγιωτόπουλου).

81. *Ευαγγελιστάριο* (αρχές 14ου αιώνα). Κέρκυρα, Μητροπολιτικό Μέγαρο: Χαρτώος κώδικας, 287 φύλλα. Είναι γνωστό ως «Ευαγγέλιο του Αγίου Αρσενίου». (Δημοσιεύτηκε στο: Ιερά Μητρόπολις Κερκύρας, Παζών και Διαποντίων Νήσων, *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη στην Κέρκυρα*, Κέρκυρα 1994, σ. 222).

82. *Αδελφότητα των Εξωσμένων*: Η Ιερά Μονή της Annunciata στην Κέρκυρα υπήρξε κέντρο αρκετών θρησκευτικών αδελφοτήτων. Στο παρουσιαζόμενο έγγραφο ο prior generalis του Τάγματος των Αυγουστινιανών εγκρίνει την ίδρυση στην Ιερά Μονή της Annunciata της Κέρκυρας μιας θρησκευτικής αδελφότητας υπαγόμενης στην archifraternitati Cinturatorum et Cinturatarum sancti patris Augustini et sancte matris Monice, που εδρεύει στον ναό sancti Iacobi Bononie. (Γενικά Αρχεία του Κράτους, Αρχεία Νομού Κερκύρας, Βενετοκρατία, Φ. 109 [1646], περιγραμνή διακοσμημένη).

83. *Είσοδος του Νέου Φρουρίου* στην Κέρκυρα (1572-1588). (Φωτ. Δημήτρη Λούκα).

84. Το ακρόπρωρο της γαλέρας «Ιουδήθ», με την οποία ο Μάριος Σιγούρος συμμετείχε στη ναυμαχία της Ναυπάκτου το 1571. Μουσείο Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων.

85. *Ευλογραφία της Κεφαλονιάς*. (Δημοσιεύτηκε στο: *Κεφαλονιά*

και *Ιθάκη*, εκδ. Μιχάλης Τουμπής, Αθήνα 2001, σ. 23).

86. Το υδραγωγείο της Λευκάδας (1684): Τμήμα μικρογραφίας από τη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη της Βενετίας. (Δημοσιεύτηκε στο: Ευτυχία Λιάτα [εισαγωγή – επιμέλεια] – Κώστας Τσιανάκης [μεταγραφή κειμένου], *Με την Αρμάδα στο Μοριά, 1684-1687*, Αθήνα 1998, σ. 54-55).

87. Βενετικό νόμισμα που κόπηκε προς τιμήν του Αυστριακού γενικού καπιτάνου Ιωάννη Ματθία Μαρία, κόμη του Σούλενμπουργκ: Σε αυτόν ανέθεσαν οι Βενετοί την οργάνωση της άμυνας της Κέρκυρας κατά την επερχόμενη οθωμανική πολιορκία του νησιού, το καλοκαίρι του 1716. Πέρα από τις παρεμβάσεις του κόμη του Σούλενμπουργκ, η άμυνα της Κέρκυρας ενισχύθηκε και με την άφιξη στρατευμάτων από την Πορτογαλία και από το Κράτος της Εκκλησίας, ενώ καθοριστική για τη σωτηρία του νησιού υπήρξε η προηγηθείσα νίκη των Αυστριακών επί των Οθωμανών στην Ουγγαρία. Εξίσου αποφασιστικός υπήρξε ο ρόλος του ιδίου του Σούλενμπουργκ που επικεφαλής σώματος 800 επιλεγμένων στρατιωτών βγήκε από το κάστρο και ανάγκασε τους Τούρκους να τραπούν σε φυγή. Η ήττα των Οθωμανών ολοκληρώθηκε, όταν τα ξημερώματα της 11ης Αυγούστου εκδηλώθηκε σφοδρή βροχόπτωση που ανεμοθύελλα που προκάλεσε τη διάλυση των στρατοπέδων τους και τη βύθιση αρκετών από τα τουρκικά πλοία. Η εξέλιξη αυτή αποδόθηκε στον Άγιο Σπυρίδωνα, πολιούχο της Κέρκυρας, και οδήγησε στην καθιέρωση μιας από τις τέσσερις ετήσιες περιφορές του λειψάνου του. Οι Βενετοί για να τιμήσουν τον Σούλενμπουργκ για την προσφορά του, πέρα από 5.000 δουκάτα και ένα χρυσό σπαθί που του δώρισαν, έστησαν τον ανδριάντα του στο κέντρο της Κάτω Πλατείας της Κέρκυρας. Το άγαλμα αυτό, αφού πρώτα μεταφέρθηκε στα τείχη επάνω από τον σημερινό ΝΑΟΚ, βρίσκεται τώρα έξω από την είσοδο του Παλαιού Φρουριού της Κέρκυρας. (Βλ. και εικ. 110 και 347).

88. Το Δουκικό Παλάτι (Palazzo Ducale) στη Βενετία: Άλλοτε έδρα του δόγη και των δημόσιων υπηρεσιών της Βενετίας, καθώς και των περιφέρμων φυλακών της πόλης, το Δουκικό Παλάτι αποτελεί το χαρακτηριστικότερο δείγμα του βενετικού γοτθικού ρυθμού. Κατασκευάστηκε σε πρώτη φάση στη διάρκεια του 14ου αιώνα από άγνωστο αρχιτέκτονα και μέχρι τον 17ο αιώνα επιδέχθηκε διάφορες τροποποιήσεις και διευρύνσεις, οι οποίες του προσέδωσαν τη σημερινή του μορφή. Επιστολικό δελτάριο, έκδοση: Fotocelere di A. Campassi, Torino, n° 429. (Αρχείο Θ. και Π. Πυλαρινού).

89. Βενετικά νομίσματα: Αριστερά: τσεκίνο, δεξιά: δουκάτο. (Δημοσιεύτηκαν στο: *Η Θεσσαλονίκη του 18ου αιώνα. Τα πριν και τα μετά. Η φωνή των εικόνων*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1996, σ. 140-142).

90. Η βασιλική του Αγίου Μάρκου στη Βενετία: Επιστολικό δελτάριο, ταχυδρομημένο το 1910. Πρόκειται για τον καθεδρικό ναό της Βενετίας, που αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα δείγματα βυζαντινής αρχιτεκτονικής στην Ιταλία, έχοντας ως πρότυπο τον ναό των Αγίων Αποστόλων της Κωνσταντινούπολης. Ξεκίνησε να κτίζεται στα 830 για να στεγάσει τα λείψανα του Αγίου Μάρκου, τα οποία Βενετοί έμποροι είχαν αποσπάσει από την Αλεξάνδρεια το προηγούμενο έτος. Επάνω από την είσοδο του ναού διακρίνονται τα τέσσερα χαλκόχρυσα άλογα, τα οποία ο Μ. Κωνσταντίνος αφαίρεσε από την πύλη του Τραϊανού στη Ρώμη και τα μετέφερε στην Κωνσταντινούπολη, από όπου πήραν τον δρόμο για τη Βενετία μετά την άλωση της Πόλης από τους Σταυροφόρους, το 1204. (Αρχείο Γεράσιμου Δ. Παγκράτη).

91. Μολυβδόβουλλο, προσαρτημένο στο διάταγμα της 30ής Μαρτίου 1743 του δόγη της Βενετίας Πέτρου Γκριμάνι. (Βλ. και εικ. 106).

92. Τζερόλαμπο Κουερίνι, γενικός καπιτάνος της θαλάσσης (1754): Ελαιογραφία σε μουσαμά, που αποδίδεται στον ζωγράφο Φορτουνάτο Πασκουέτι. (Δημοσιεύτηκε στο: Αλίκη Νικηφόρου, *Δημόσιες τελετές στην Κέρκυρα κατά την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας, 14ος-18ος αιώνας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999,

εικ. XVI).

93. Λεντία (χειράμαξα): Ακουαρέλα (20X10 εκ.), έργο του Χρήστου Ρουσέα. Αποτελεί αντίγραφο του Ρουσέα από τις φορεσιές που είχε σχεδιάσει ο Ζακύνθιος ζωγράφος Διονύσιος Καλυβιώνας (1806-1877) για τον κώδικα του Διονυσίου Βαρβιάνη. Ο κώδικας του Βαρβιάνη ή Βαρβία (1790-1866) με την επιγραφή «Χρονικά», διαστάσεων 40X20 εκ., 288 σελίδων, περιείχε πληροφορίες για την πολιτική και κοινωνική κατάσταση της Ζακύνθου από τα τελευταία χρόνια της βενετοκρατίας μέχρι το 1860 περίπου. Μέσα στον κώδικα ο Ζακύνθιος ζωγράφος Δ. Καλυβιώνας είχε σχεδιάσει με ακουαρέλα τα παλαιά τοπικά κοστούμια, καθώς επίσης διάφορες στάσεις του χορού «γιαργυτό». Κάτω από τις υδατογραφίες του Καλυβιώνα ο Βαρβιάνης έδινε σύντομη περιγραφή των κοστούμιών στα ιταλικά. Μουσείο Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων, δωρεά Νικολάου και Θάλειας Κολυβά.

94. Το αυθεντικό οικόσημο της οικογένειας των Σιγούρων: Ξυλόγλυπτο με διαστάσεις 60X40 εκ. Κληροδότημα του Μαρίνου Σιγούρου, που παρέδωσε ο Ν. Βαρβιάνης για τα εγκρίνια του Μουσείου Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων. (Φωτ. Σπύρου Παναγιωτόπουλου).

95. Χάρτης της Κέρκυρας του Cristoforo Buondelmonti. Αναγνωστική Εταιρεία Κερκυρας. (Δημοσιεύτηκε στο: *Liber insularum Archipelagi* [α' ήμισυ 15ου αιώνα]. Φωτ. Σπύρου Παναγιωτόπουλου).

96. Ζάκυνθος, το διάταγμα προνομίων της 14ης Μαρτίου 1774 του Αλουσίου Μοτσενίγου, δόγη της Βενετίας (1763-1788). Μουσείο Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων. (Φωτ. Σπύρου Παναγιωτόπουλου).

97. Ζακύνθος ευγενής: Ακουαρέλα (20X10 εκ.), έργο του Χρήστου Ρουσέα. Μουσείο Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων. (Φωτ. Σπύρου Παναγιωτόπουλου).

98. Τμήμα των οχυρώσεων του Κάστρου του Αγίου Γεωργίου στην Κεφαλονιά. (Φωτ. Γεράσιμου Δ. Παγκράτη).

99. Η στέρνα της Κρεμαστής στην Κέρκυρα: Είναι η καλύτερα διατηρημένη στέρνα της Κέρκυρας. Πήρε το όνομά της από την παρακείμενη εκκλησία της Υ.Θ. Κρεμαστής. Είχε χωρητικότητα 252 κυβικών μέτρων και κατασκευάστηκε το 1699 με τη χρηματοδότηση του Κερκυραίου Αντωνίου Κοκαίνη, μέλους μιας από τις οικογένειες του αρχοντολογίου της πόλης. (Βλ. στο: Γιάννης Τσανταρίδης, *Στέρνες και πηγές της Κέρκυρας*, Τυποεκδοτική, Αθήνα 1997, σ. 75-77).

100. Άγαλμα του Φραντσέσκο Μοροζίνι (Βενετία 1619-Ναύπλιο 1694) στον τοίχο της Λότζας (λέσχης των ευγενών, μετέπειτα θεάτρου San Giacomo, σημερινού δημαρχείου της Κέρκυρας): Ο Μοροζίνι, γνωστός τόσο για την κατάκτηση του Μοριά όσο και για τον βομβαρδισμό του Παρθενώνα το 1687, τον οποίο οι Τούρκοι είχαν μετατρέψει σε πυριτιδαποθήκη, ελλέχθηκε στο αξίωμα του δόγη το 1688· ωστόσο, δεν κατόρθωσε να φτάσει στη Βενετία πριν από το 1690, λόγω της συμμετοχής του στις διάφορες πολεμικές περιπέτειες της εποχής. Στη διάρκεια της παραμονής του στην Κέρκυρα τον Μάρτιο του 1685, ο τότε γενικός καπιτάνος της θαλάσσης συγκρούστηκε με τον καθολικό αρχιεπίσκοπο Κερκυρας Μαρικαντώνιο Μπαρμπαρίγκο, επίσης Βενετό, για ένα θέμα φαινομενικά δευτερεύον: απαίτησε από τον αρχιεπίσκοπο τη μέρα του Corpus Domini να τοποθετηθεί ο θρόνος του στο ίδιο επίπεδο με εκείνο του αρχιεπισκόπου. Ωστόσο, το γεγονός υπήρξε ενδεικτικό τόσο της ματαιοδοξίας του Μοροζίνι, για την οποία άφησε εποχή κατά τη διάρκεια της θητείας του στο αξίωμα του δόγη, όσο και της άποψης των Βενετών για τη σχέση Κράτους και Εκκλησίας. Η διένεξη συνεχίστηκε με την ανταλλαγή προσβολών και με το ένταλμα που εξέδωσε ο Μοροζίνι για την κλήση του αρχιεπισκόπου σε απολογία στη Βενετία. Το ανάγλυφο με τη μορφή του Μοροζίνι και τέσσερα βρέφη που συμβολίζουν τις ισάριθμες νικηφόρες εκστρατείες του, κατασκευάστηκε στη Βενετία και τοποθετήθηκε στον πλευρικό τοίχο της Λέσχης των ευγενών της Κέρκυρας (λότζα), σε σημείο δίπλα στον καθεδρικό ναό, με

τον Μοροζίνι, ήδη δόγη, με βλέμμα βλοσυρό και υπεροπτικό να κοιτάζει προς την είσοδο της εκκλησίας, θυμίζοντας στον διάδοχο του Μπαρμπαρίγιο αυτά τα συμβάντα. (Archivio Segreto Vaticano, *Lettere di diversi prelati, vescovi e governatori*, vol. 71, φφ. 141r και εξής. Βλ. και στο: Σπύρος Γαούτσας, *Ο Καρδινάλιος Marcus Antonius Barbarigo, λατινικής Κέρκυρας 1678-1688*, Κέρκυρα 2007, σ. 49. Φωτ. Δημήτρης Λούκας).

101. Σκηνές από την καθημερινή ζωή της πόλης της Κέρκυρας: Λεπτομέρεια από τον πίνακα του Κερκυραίου Χριστόδουλου Τζαντήρη ή Ζανδίου (1653). (Δημοσιεύτηκε στο: Τζένη Αλμπάνη [επιμ.], *Ο περίπλους των εικόνων. Κέρκυρα, 14ος-18ος αιώνας*, Κέρκυρα 1994, σ. 16 και 134).

102. Η λιτανεία του λειψάνου του Αγίου Χαραλάμπη. Μνημειακός πίνακας του Ιωάννη (Γιαννάκη) Κοράη (1756), διαστάσεων 7,55X0,785 μ. Η λιτανεία καθιερώθηκε με διάταγμα της βενετικής Γερουσίας του 1750, σε ανάμνηση της απαλλαγής του νησιού από την πανώλη, το 1728. Παραγγέλθηκε στον χιακίς καταγωγής ζωγράφο Γιαννάκη Κοράη ή Καστρινό τον Μάρτιο του 1756 και στις 14 Σεπτεμβρίου του ιδίου έτους ο πίνακας ήταν έτοιμος. Τοποθετήθηκε στον γυναικωνίτη της εκκλησίας του αγίου, όπου βρισκόταν μέχρι το 1953. Στον πίνακα παριστάνεται η λιτανεία του Αγίου Χαραλάμπους να διασχίζει ένα από τους κεντρικούς δρόμους της πόλης της Ζακύνθου. Προπορεύονται τα παιδιά, ακολουθούν οι σημαίες των συντεχνιών και ο σταυρός με το λάβαρο της εκκλησίας του Αγίου Χαραλάμπους και κατόπιν οι μουσικοί. Στη συνέχεια της πομπής τέσσερις ιερείς κρατούν την εικόνα του αγίου, έπειτα ο κλήρος με τον πρωτοπαπά στην τελευταία σειρά να κρατά μία ασημένια ράβδο. Ο εφημέριος του ναού φέρει λειψανοθήκη με τμήμα οστού του αγίου, η οποία συνοδεύεται από στρατιώτες της τοπικής φρουράς και προστατεύεται τιμητικά από μπαλντακίνο («ουρανό») που κρατούν οι τρεις σύνδικοι της Κοινότητας της Ζακύνθου και ο Βενετός προνοητής. Στο τέλος της πομπής διακρίνονται τα υπόλοιπα μέλη των τοπικών αρχών, οι ευγενείς και οι εκπρόσωποι των συντεχνιών της πόλης, ενώ ένα παιδί, κρατώντας ασημένιο δίσκο, συλλέγει τις χρηματικές προσφορές των πιστών. (Δημοσιεύτηκε στο: Μυρτώ Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Εικόνες της Ζακύνθου*, Ιερά Μητρόπολις Ζακύνθου και Στροφάδων, Αθήνα 1997, σ. 224-232).

103. Το κάστρο και η πόλη της Ζακύνθου: Χαλκογραφία από το βιβλίο του Olfert Dapper (1639-1689), *Naukeurige beschryving van Morea, eertijts Peloponnesus*, Άμστερνταμ 1688. (Δημοσιεύτηκε στο: Σπύρος Ασδραχάς, Αναστάσιος Τζαμτζής, Τζελίνα Χαρλαύτη [επιμ.], *Ελλάδα της θάλασσας*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 2004, σ. 288-289).

104. Η Βασιλική Πύλη (Porta Reale) στην Κέρκυρα: Έργο του Ν. Πιέρη με μικτή τεχνική. Η Βασιλική Πύλη, γνωστή στους Κερκυραίους και ως Πόρτα Γιάλα, ήταν μία από τις τέσσερις εισόδους της τειχιωμένης πόλης της Κέρκυρας. Κατεδαφίστηκε με απόφαση του κερκυραϊκού δημοτικού συμβουλίου το 1909, στο πλαίσιο ρυμοτομικών παρεμβάσεων στο ιστορικό κέντρο. Από τις υπόλοιπες τρεις πύλες (την Πόρτα Ραϊμόντα ή Ρεμούντα, την Πόρτα του Αγίου Νικολάου και την Πόρτα της Σπηλιάς) σώζονται οι δύο τελευταίες. Η Πόρτα Ραϊμόντα κατεδαφίστηκε στα χρόνια της αγγλοκρατίας. Αναγνωστική Εταιρία Κερκύρας.

105. Η μεσαιωνική πόλη της Κέρκυρας: Νότια όψη, από την αποδιδόμενη στον Hendrick van Cleef (Αμβέρσα 1524-1589) συλλογή χαρακτικών *Ruinarum vari prospectus ruriuntq. Aliquot delineationes* (β' ήμισυ 16ου αιώνα). Αναγνωστική Εταιρία Κερκύρας.

106. Το διάταγμα προνομίων της 30ής Μαρτίου 1743 του Πέτρου Γκιρμάνι (1741-1752), δόγη της Βενετίας. Μουσείο Σολομού και Επιφανών Ζακυνθίων.

107. Χάρτης της χερσονήσου της Άσσου στην Κεφαλονιά. (Δημοσιεύτηκε στο: Σπύρος Ασδραχάς, Αναστάσιος Τζαμτζής, Τζελίνα Χαρλαύτη [επιμ.], *Ελλάδα της θάλασσας*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 2004, σ. 269).

108. Τοπογραφική αποτύπωση των κτημάτων της βαρονίας Κορνέρο στο χωριό Μαγουλάδες (1741) σε κατάστιχο των Γ.Α.Κ., Αρχείων Νομού Κερκύρας. Διακρίνεται έριππος ο γαιοκτήμονας, καθώς και οι αγρότες που τον συνοδεύουν πεζοί σε εορταστική περιοδεία. (Δημοσιεύτηκε στο: Σπύρος Ασδραχάς, Αναστάσιος Τζαμτζής, Τζελίνα Χαρλαύτη [επιμ.], *Ελλάδα της θάλασσας*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 2004, σ. 67).

109. Το Κάστρο του Αγίου Γεωργίου στην Κεφαλονιά: Σε απόσταση πέντε χιλιομέτρων νότια του Αργοστολίου, στέγαζε την πρωτεύουσα του νησιού μέχρι το 1757, οπότε και αποφασίστηκε η μεταφορά της στο οραδαία αναπτυσσόμενο Αργοστόλι. (Δημοσιεύτηκε στο: *Κεφαλονιά και Ιθάκη*, εκδ. Μιχάλης Τουμπής, Αθήνα 2001, σ. 26. Συλλογή της Anville).

110. Ο εμπροσθότυπος και ο οπισθότυπος μεταλλίου που κόπηκε προς τιμήν του Ιωάννη Ματθία Μαρία, κόμη του Σούλενμπουργκ. Η παράσταση του εμπροσθότυπου αναπαριστά τον ανδριάντα του κόμη, που βρίσκεται στην Κέρκυρα. (Αρχείο Σπύρου Γαούτσας).

111. *Ο Βοναπάρτης στη γέφυρα της Αρχόλι*: Ελαιογραφία (1801) του Αντουάν-Ζαν Γκρος. Παρίσι, Μουσείο του Λούβρου.

112. Χάλκινο μετάλλιο που κόπηκε σε ανάμνηση της Συνθήκης του Κάμπο Φόρμιο: Είναι ενδιαφέρουσα η εκφραστική απεικόνιση του νεαρού στρατηλάτη στον εμπροσθότυπο. Στον οπισθότυπο εμφανίζεται αλληγορική σύνθεση που τον παριστά νικητή, έριππο, να οδηγείται από τη θεά Αθηνά, ενώ υπερίπταται η Νίκη, που τον δαφνοστεφανώνει, προσφέροντάς του τους Πύργους του Απόλλωνα, λάφυρα από την Ιταλία. (Ιδιωτική συλλογή).

113. Λικατερίνη Β' η Μεγάλη, αυτοκράτειρα της Ρωσίας (1729-1796): Το 1770 υποσχέθηκε την αρωγή της στους Έλληνες κατά των Τούρκων, αλλά τους εγκατέλειψε, παρότι είχαν επαναστατήσει, με αποτέλεσμα να υποστούν την καταδρομή των Τούρκων και να δεινοπαθήσει η Πελοπόννησος. Ταχυδρομημένο επιστολικό δελτάριο, εκδ. MS 3. Folge nr. 36. (Αρχείο Θ. και Π. Πυλαρινού).

114. Αυγοστίνος Καποδίστριας (1778-1857): Στρατιωτικός και πολιτικός αρχηγός της δυτικής Ελλάδος, πολιτικός, αδελφός του Ιωάννη Καποδίστρια. Αναγνωστική Εταιρία Κερκύρας. (Φωτ. Σπύρου Παναγιωτόπουλου).

115. Φιοντόρ Φιοντόροβιτς Ουσακώφ (1744-1817): Ρώσος ναύαρχος. Έλαβε μέρος στον Ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1768-1774, όπου και διακρίθηκε. Μετά την προσάρτηση της Κριμαίας στη Ρωσία, επέβλεψε τη δημιουργία ναυτικής βάσης στη Σεβαστούπολη. Κατά τον Β' Ρωσοτουρκικό πόλεμο επέδειξε ιδιαίτερη επινυητικότητα και εφάρμοσε νέες τακτικές, γεγονός που τον ανέδειξε στο ανώτατο αξίωμα του ναύαρχου. Στη συνέχεια στάλθηκε στη Μεσόγειο, όπου και εξεδίωξε τους Γάλλους από τα Επτάνησα. Γενικότερα, η συμβολή του στη ναυτική ιστορία της Ρωσίας ήταν τέτοια, που η Ρωσική Εκκλησία το έτος 2000 τον ανακήρυξε άγιο και προστάτη του ναυτικού. Ελαιογραφία του Πιοτρ Μπαζάνοβ (1851-1913), βασισμένη σε παλαιότερη χαλκογραφία.

116. *Κατάσταση της Επτανήσου Πολιτείας, εν Κερκύρα τη κδ' νοεμβρίου του .αωγ'* (Εν Τριεστίω, 1804): Ο εφ' 78 σελίδων καταστατικός χάρτης της Επτανήσου Πολιτείας, με τον λέοντα και τα επτά βέλη στη φαρέτρα του, δηλαδή τα επτά νησιά του Ιονίου, μεταγλωττισμένος από την ιταλική στην ελληνική γλώσσα: *Ταύτην την της Επτανήσου Πολιτείας κατάστασιν, εν τη ιταλική συγγραφέισαν διαλέκτω, μετεγλώττισεν εις την των καθ' ημάς Ελληνικών διάλεκτον ο εν Βυζαντίω γεννηθείς Δημήτριος Βενιέρης, το δε γένος άγων από των εκ Κρήτης μετοικησάντων κατά τον ΙΖ' αιώνα*. Κοργιαλένειος Βιβλιοθήκη Αργοστολίου. (Φωτ. Σπύρου Παναγιωτόπουλου).

117. *Constituzione degli stati uniti delle Isole Jonie*. Corfù 1817: Ο καταστατικός χάρτης των Ενωμένων Επαρχιών των Ιωνικών Νήσων στην ιταλική γλώσσα. Η μετάφραση στην ελληνική έγινε από τον Π. Πετρίδη, το 1818. Κοργιαλένειος Βιβλιοθήκη Αργοστολίου. (Φωτ. Σπύρου Παναγιωτόπουλου).

118. *Gazzetta Jonia*: Η ιταλόγλωσση εφημερίδα του κράτους των

ding was burned down in September 1943, during the bombing of Corfu by the Germans. Besides the bell tower, the monastery's remains were demolished. (Photo by Spyros Asonitis).

340. Inscription from the church of St Paraskevi at Vougiato, Zante, 11th century; the number of Medieval Christian temples in Zante was significantly large. However, few of them have survived due to the earthquakes that the island has been suffering on a diachronic basis. Museum of Zante. (Photo and dating by the archaeologist Zoi Mylona, to whom we are grateful).

341. Papal bull of Boniface XI; the document refers to the validation of the Corfiot Annunciata Monastery's transfer to the Rule of St Augustine. (Corfu County Archives, Venetian Rule, File 109 [1396], parchment).

342. The reverse of silver coin of the Serbian ruler Stephen Dushan (1348-1355).

343. The north-eastern corner of the wall surrounding the Fortress of Angelokastro (12th century) after its recent restoration. (21st Ephorate of Byzantine Antiquities archive).

344. *Holy Virgin Dimosiana*, Holy Virgin Spilaiotissa church, Corfu; double-sided icon bearing the image of St Arsenius on the reverse. (Published at Holy Metropolis of Corfu, Paxos and Diapontian Islands, *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη στην Κέρκυρα*, Corfu, 1994, p. 91).

345. Venice and the «Strato da Mar»; surrounding the female figure symbolising Venice, images of Serenissima's dominions, i.e. towns, harbours or wider geographical regions (Venice, Dalmatia, Corfu, Zante, Crete etc), or areas accommodating thriving Venetian emporia (Rosetta, Cairo etc). Miniature painting on parchment. (Published at S. Asdrachas, A. Tzamtzis and G. Charlauti [eds.], *Ελλάδα της θάλασσας*, Athens: Melissa, 2004, p. 275).

346. Stone Venetian lion in relief on the entrance of Neo Frourio, Corfu. (Photo by Dimitris Loukas).

347. Statue of Count Johann Matthias von der Schulenburg outside the entrance to Palaio Frourio, Corfu. Postcard mailed in 1913, published by Pagkosmios Tachydromikos Syndesmos. (Theodosios and Petros Pylarinos archive).

348. Venetian ducat; St Mark, standing on the left, is offering a flag to the Doge of Venice. (Published at *Η Θεσσαλονίκη του 18^{ου} αιώνα. Τα πριν και τα μετά. Η φωνή των εικόνων*, Athens: Themelio, 1996, pp. 140-142).

349. Piazzetta, Venice; postcard published by Union Postale Universelle. (Theodosios and Petros Pylarinos archive).

350. Report of deeds (relazione) by the capitano generale of Corfu upon the completion of his tenure (General State Archives of Venice). As soon as Leono's first tenure was completed, he continued by undertaking the offices of bailo and capitano. During the Turkish siege of Corfu in 1537, he infuriated the local populations by rejecting the borgo's inhabitants' request to take refuge to the citadel. (To be published at G.D. Pagratis, *Οι εκθέσεις των Βενετών βασιλέων και προνοητών Κερκυράς κατά τον 16ο αιώνα*, Athens: National Hellenic Research Foundation, The Institute of Byzantine Research, in print).

351. Venetian zecchino. (Published at *Η Θεσσαλονίκη του 18^{ου} αιώνα. Τα πριν και τα μετά. Η φωνή των εικόνων*, Athens: Themelio, pp. 140-142).

352. *Bonaparte crossing the Alps*; oil painting (1850, 279.4x214.5 cm) by Paul Delaroché (1797-1856). Napoleon is depicted crossing the Great St. Bernard Pass on a borrowed mule, led by a Swiss villager. The artist chose to illustrate a special moment of Bonaparte's significant campaign. During the summer of 1800, the French general, with a limited military force and within only six weeks, managed to repel the Austrians in the battle at Marengo and lead his army to Italy. The

painting was made after Bonaparte's death; this was so, as the fact that the French ruler was depicted in a state of human exhaustion, would have made the painting unacceptable. Louvre Museum, Paris.

353. Commemorative medal of Napoleon I, Emperor of the French, mint: 1810. (Private collection).

354. *Impero Francese*; document written in January 1808, i.e. during the French Imperials' rule, in Corfu. (Theodosios and Petros Pylarinos archive).

355. Ioannis Kapodistrias (1776-1831); portrait created by P. Paulidis-Minotos (1810-1862). Reading Society of Corfu. (Photo by Spyros Panagiotopoulos).

356. *The Patriots*; Man with, most probably, his wife in their local costumes. The Corfiot village of Karteria was initially settled by people from Parga. When their homeland had been sold to Ali Pasha by the British, large groups of evicted Epirotans moved to the Corfiot refuge settlement of Mantouki. Non-mailed postcard published by the Aspiotis Brothers printing house, Corfu, no. 172. (Photo by Spyros Panagiotopoulos – Theodosios and Petros Pylarinos archive).

357. Andreas Moustoxydis (1785-1860); one of the most distinguished intellectual figures of Corfu, the founder of the historic Corfiot school and editor and publisher of the Greek scientific journal *Ελληνομνήμων* (= *Hellenomnemon*). Engraving from 1839, edited by R. Ackermann, 191 Regent Street, London. The caption beneath the portrait mentions in both Greek and English: «*The sincere and fervent emissary of the Ionian people's rights*» (= «*Εὐλικρινής και ἐνθερμὸς πρεσβευτὴς υπὲρ τῶν δικαιωμάτων τοῦ Ἰονικοῦ λαοῦ*»). (Photo by Spyros Panagiotopoulos – Theodosios and Petros Pylarinos archive).

358. Gladstone in the Parliament of the Communities; engraving published at the British newspaper *The Graphic*, 17 April 1886 (Photo by Spyros Panagiotopoulos – Theodosios and Petros Pylarinos archive).

359. Georgios Theotokis (1844-1916); politician, Mayor of Corfu during the period (1880-1884), member of the Greek Parliament representing Charilaos Trikoupis' party, leader of the same party after Trikoupis' death, Minister and four times Prime-Minister of Greece. Reading Society of Corfu. (Photo by Spyros Panagiotopoulos).

360. Victoria Queen of the United Kingdom of Great Britain and Ireland and Empress of India; photo by W. and D. Downey (London) for the Queen Victoria's jubilee. Coloured lithograph on the front page of the French newspaper *Le Petit Journal*, illustrated supplement, no 345, 27 June 1897. (Photo by Spyros Panagiotopoulos – Theodosios and Petros Pylarinos archive).

361. Serbian military camp in Corfu, during World War I; French postcard. (Photo by Spyros Panagiotopoulos – Theodosios and Petros Pylarinos archive).

362. The earthquakes of 1953 in Cephalonia; the woman's despair is reflected on her agonised expression, as she stands in front of a child lying on the ground. Korgialenio Historical and Folklore Museum of Argostoli, Cephalonia. (Photo by Spyros Panagiotopoulos).

363. The earthquakes of 1953; street at Argostoli in Cephalonia with collapsed houses. Korgialenio Historical and Folklore Museum of Argostoli, Cephalonia. (Photo by Spyros Panagiotopoulos).

364. Wood engraving depicting the Trojan Horse from *Ομήρου Ιλιάς* (= *Homer's Iliad*), Venice: Da Sabio, 1526 by the Zakynthian N. Loukanis or Loukanos (Reprint from Fexis Institute Graecolatina, Athens: G. Ladias, 1975).

365. The title page of the widely known *Διδαχές* (= *Moral Lessons*), with the bust of Alexios Rartouros, «priest and skevo-